

Fahidi Éva

Az interjút készítette: Bartha Ákos és Hosszú Gyula

Budapest, 2010. január

Család

Édesapám azon kevés Fahidi közé tartozott, aki visszahúzódó meg csendes volt, merthogy az összes előtte született testvérére – apám az ötödik gyermek volt a családban – az volt jellemző, hogy mindenkivel összeverekedtek. Egy családi történet szerint vöröskatonák voltak már a nagyfiúk a kommün alatt, utaztak haza Kassára vonaton, és valaki elkezdett zsidózni a vagonban, ahol ültek. „Na, bátyja, kezdjük?” – kérdezte egyik nagybátyám a másikat, és kipakolták a zsidózókat. Ez a „Na, bátyja, kezdjük?” fennmaradt a családban, mint legenda. Pedig akkor nem csináltak semmit, csak fogták az egész társaságot, az egyik vagonból átrakták a másikba. Mert hogyha ők büdös zsidók, akkor ne szagolják már őket, ha nem akarják. Tehát ezzel csak azt akartam mondani, hogy ilyen vásott falusi kölykök voltak nagyrészt – de apám nem. Ő mindig mindent meg akart tudni meg tanulni! Ilyen volt az apám. Folyton olvasott meg tanult, meg héderbe, azaz zsidó elemi iskolába járt. Az úgy van, hogy ül középen a tanár vagy a rabbi, és körbeülik a gyerekek. És azért van ez így, hogy akinek fordítva van ott a könyv, az is el tudja olvasni azokat a zsidó betűket, amiket én nem, mert hisz' hányszor fordult elő, hogy ő itt ült, és nem szemben a könyvvel. Ilyenbe járt az édesapám, mert Fahidi nagyapa, az én nagyapám nagyon szemellenzős, vallásos ember volt.

Hogy akkor valaki, aki ilyen környezetből jön – tehát az apám –, hogy jut el odáig 1936-ban, hogy kikeresztelkedjen? És akkor a létező összes vallás között – mert lehetett volna (pláne Debrecenben) reformátusnak lenni, vagy mivel mi a lutheránus Lutyiba jártunk (evangélikus elemi iskolába), evangélikusnak is lehetett volna lenni – a katolikust választotta, sose fogom megérteni. Lehet, hogy talán pontosan azért, mert hogy a dogmáival meg a sok szentséggel, amit gondolkodás nélkül el kell fogadni, talán ez hasonlít legjobban a zsidó vallásra, amit szintén nem lehet megérteni, és nem lehet kérdezni, csak el kell fogadni úgy, ahogy van, mert az Úristen azt mondja, hogy... Lehet, hogy ezért. Nincs rá válasz.

Én legalábbis nem firtattam. Az én szememben apám olyan megfellebbezhetetlen tekintély volt, hogy nekem akkor lehet, hogy eszembe jutott, de biztos, hogy nem volt merszem arra, hogy ezt én megkérdézzem tőle. A felismerés nagyon sokkal később jött. Nem apám intelligenciáját akarom kétségbe vonni, csak azt, hogy kicsi volt a látóhatár, nem ismerte fel a helyzetet. De 18 éves koromig abszolút tekintély volt számomra az apai tekintély. És a nagyon sok éven keresztül tartó, minden este elhangzott mesével – ő mesélt nekem éveken keresztül minden istenáldott este, ha nem mentek koncertre, vagy nem mentek színházba –, ezzel együtt nagyon tiszteltem, de azért rettenetesen közel is volt hozzám ugye. Az egy olyan élénk és élő kapcsolat, hogyha az embernek valaki minden istenáldott nap mesél – és nem mesekönyvből, hanem mindig valami roppant izgalmasat! Szóval rettenetesen közel is állt hozzám az apám. És fel nem merülhetett az, hogy én bármiben is úgy éreztem volna, hogy én őt kritizálhatom, kétségbe vonhatom az abszolút, egyedülálló helyességét annak, amit tesz. Ezért nem kérdeztem meg tőle soha. Mikor ez már felködlött bennem, vagy én ezt felismertem, már régen késő volt.

Az egész történetemhez két dolgot kellett volna előrebocsátanom. Az egyik a személyes elfogódottságom, az, hogy soha nem láttam túl az orromon. Engem olyan módon neveltek, burokbán, hogy, tulajdonképpen soha nem tudtam, hogy mi történik körülöttem, és ez sajnos nagyon rosszat tett nekem aztán egész életemben. Erre szoktam mindig példának hozni egyik ismerősömet, Tevan Zsófikát, aki nálam alig valamivel volt idősebb. De ő itt élt Pesten, és őt a világnak nevelték. Azonnal felismerte a helyzetet, amikor bejöttek a németek, és rögtön az egész családjának hamis papírokat tudott szerezni. És megmentette az egész családját. Ezzel szemben ugye én, aki nem láttam túl az orromon, és nem tudtam kiszállni abból a burokból, amibe beletettek, mentem, mint a birka.

A másik dolog, hogy ha az ember nagyon hosszú időre kell, hogy visszaemlékezzen, akkor olyan az agya, mint a szita: azt, ami nagyon kellemetlen meg nagyon rossz, meg nagyon csúf, azt kiejti belőle. Magam is pozitívan emlékezem vissza gyermekkoromra, éppen az említett burok miatt valószínűleg. Elborzadva tapasztalom azonban légertársaimnál, hogy sok rabtársam emlékezetében a mi lágerparancsnokságunk lassan már majdhogynem kezét csókolt nekünk minden pillanatban, a mi Aufseherineink [*női rabfelügyelők a náci koncentrációs táborokban*

– a szerk.] pedig csak igazán nagyon ritkán pofoztak összevissza bennünket, stb., stb. Mindahhoz, amit én mesélek, ezt alapvetően hozzá kell tenni.

Anyai nagyapámnak Ógyallán volt tanyája, a mai Szlovákia területén. Aztán Gelejre [*község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Miskolctól 42 kilométerre délre – a szerk.*] került, mert már a negyvenes évek elején nagyon beteges volt. A szívével volt állandóan baj, és akkor valahogy ez az egész tanyai ügy átcsúszott az apám kezébe. Én nem tudom, hogy apám honnan szedte az intelligenciáját, mert hisz' egy szabó családjából jött. Fehérgyarmaton, aztán Kassán éltek, és az első anyától, akitől apám is származott, volt nagyapámnak 10 gyermeke. Ott a 10 gyermek közt nem sok figyelem maradhatott egy gyerekre, mert gondolom, az volt a fontos, hogy be kellett tölteni a szájukat, hogy legyen nekik mit enni. Mégis minden, ami apám keze alá került és amibe belefogott, az mindig sikeres volt. 1924-ben, egyik testvérével közösen alapított debreceni fatelepe prosperált, rizshántoló és daráló malmot építtetett a Hortobágyon [*a harmincas években már próbálkoztak rizstermesztéssel a Hortobágyon, az ötvenes-hatvanas évekbeli nagy állami kísérlet előtt – a szerk.*], a második világháború alatt pedig egy másik fivérével kötszerüzemet létesített Budapesten. Nagyon jól emlékszem arra, hogy amikor valamilyen módon átcsúszott a tanya apám kezébe a nagypapa betegsége miatt, akkor kezdett járni hozzánk a Kertészet–Szőlészet című folyóirat – ha jól emlékszem, akkor is így hívták. Sárga színű újság volt, ráfestve egy fekete pillangóval. Tehát apám akkor valamilyen módon igyekezett a mezőgazdasághoz tartozó legalapvetőbb szakismereteket megszerezni. Legalább gőze legyen róla, mert életében egy szem búzaszemet el nem vetett, szemben édesanyámmal, aki nagy kertész volt – a folyósomon ma is látni ennek a nyomait.

Szóval úgy került aztán nagyapám Gelejre, hogy egyáltalán nem volt már biztonságos az, hogy kint volt a tanyán, mert folyton rosszul volt. Ógyalláról át kellett őt hozni Magyarországra, mert már kint kezdődött ez a betegeskedés. Kiderült, hogy epileptikus is volt, és abban az időben még nem volt az epilepsziára gyógyszer. Úgy látszik, egy felnőttkori epilepszia törhetett ki rajta, pedig ötven éves koráig semmi baja nem volt. Tehát át kellett őt hozni Magyarországra, és így került ő Nagytanyára, ami Mezőkeresztes, Mezőnyárád, Mezőcsát, Mezőkövesd stb. falvak által határolt területen volt. És amikor aztán már annyira nagyon beteg volt, hogy már az itteni

tanyát sem tudta csinálni, akkor egy faluba be kellett őt vinni, hogy mégis orvos legyen a közelben – így került hát Gelejre.

Az édesanyám családja édesapáménak a teljes ellentéte, ahol disznót öltek minden évben. Minden volt tehát, csak kóser konyha nem.¹ „Dolce vita” volt imádkozás helyett. Na most, gondolom, hogy belejátszott ez abba, hogy mi nem voltunk vallásosak egészen 1936-ig, amikor én már 11 éves voltam. Édesanyám oldaláról nem is volt hagyománya, nincs emlékem arról, hogy mi valamilyen módon a zsidó vallást gyakoroltuk volna, csak nagymamánál, mert nagymama minden pénteken gyertyát gyújtott, és mondott valamiféle imádságot. Van olyan emlékem, hogy húsvétkor lent voltunk a tanyán, és akkor ott volt széder este, az a bizonyos húsvéti szertartás, és arra is emlékszem, hogy a padláson volt egy garnitúra másik edény. És erre azért emlékszem, mert nagyon rossz evő voltam, és engem mindig mindenki tömni akart. Lehozták a padlásról a másik edényt, ott volt egy bögre, ami nagyon szép „piros rúzsás” bögre volt, és nekem abba beleaprították a pászkat (*hagyományos zsidó étel, kovásztalan kenyér*), és ráöntötték a forró kávé. Azt hitték, hogy én azt megeszem. Ha meglátok egy ilyen „rúzsás bögrét” ma is, akkor ez az ehetetlen pászka kávé jut eszembe. Na, szóval, ilyen emlékeim azért vannak.

No, de azon kívül... hát 11 éves koromtól egyszerre nagyon... hogy mondjam? – „megtérítendő báránka” lettem a zárdában [itt: *egyházi iskola – a szerk.*]. És akkor mindenki úgy közeledett hozzám, mint egy ilyen megtérítendő kisbárányhoz. Nagyon szépen tudok is mindent, ami a katolikus vallásra vonatkozik, mert megtanultam. Némi kis problémát okozott azért már nekem 11 éves koromban az, amit úgy szoktam mondani, hogy meglehetősen szabad szellemben neveltek, mert otthon

¹ Kóser (héber): a vallási előírásoknak megfelelő. A zsidók számára fogyasztható, azaz kóser ételek eredete az ókori Izraelig nyúlik vissza, az étkezésre vonatkozó előírások többségét Mózes ötödik könyve tartalmazza, és ezekhez a vallásos zsidó családok ma is ragaszkodnak. Az étkezéssel kapcsolatos törvények lényegében három csoportra oszthatók: 1. Csak kóser hús fogyasztható. Ez a törvény a különböző állatok húsát tiszta (kóser) és tisztátalan, tiltott (tréfli) húsokra osztja. Tisztátalan az elejtett és szétépett állatok húsa, a disznó, a nyúl, a teve, és a ló húsa. A disznóé olyan mértékben tisztátalan, hogy igazából hozzáérni sem szabad. 2. A véres hús fogyasztásának tilalma. A vallási törvény előírja, hogy a húsokat fél óráig vízben, egy óráig sóban kell áztatni, majd háromszor kiöblíteni, hogy minden vérrög kioldódjon belőlük. Az állatot csak képzett szakember (sakter) vághatja le – egyetlen vágással, hogy minél kevesebbet szenvedjen. 3. A tejes és a húsos ételek különválasztása. A zsidó konyhában nemcsak a tejes és a húsos/zsíros ételek, de az ezek elkészítéséhez használt edények is elkülönülnek, sőt, azok az eszközök is, amelyeket a táplálkozás során igénybe vesznek (pl. konyharuha, abrosz, sőtartó, kenyérgosár). Ezek az edények és eszközök a konyha különböző helyeire kerülnek a tárolás során is, és a mosogató külön medencéiben tisztítják őket. A vallási előírás szerint más edényeket, evőeszközöket kell hétköznapi használni, és másokat ünnepi étkezéseknél.

legfőképpen mindig azt mondták: „Hogyha valamit nem értesz, addig kell kérdezni, amíg el nem magyarázzák neked azt, hogy megértsd.” Nagyon nagy bajban voltam tehát... Már a Szentháromságot is nehéz volt megértenem, a szeplőtelen fogantatásról nem is beszélve. Mert egy gyerek, aki minden nyarát tanyán tölti, az már 11 éves korára azért tudja, hogy hogyan potyogtatja le a gólya azt a kis csecsemőt. Na, szóval most a dolognak nem a humoros oldalát nézve, valóban sok lelki problémát okozott ez nekem. Mert egyszerre konfrontálódni kellett mindazzal, ami eddig nem okozott az életemben gondot. És soha, senkivel nem tudtam erről beszélni.

A családom nemigen tartotta a zsidó vallás szigorú előírásait, ellenben megtartottuk a nagy keresztény ünnepeket. Első emlékem valami ünnepről, amire vissza tudok emlékezni életemben, az egy olyan karácsony volt, amikor igazi angyalka állt a karácsonyfám alatt. Akkor még nem jártam iskolába, tehát lehettem olyan 4-5 éves. És élő angyalka állt a karácsonyfám alatt, igen. Nagyon sokáig hittem azt, hogy az angyalka hozza a karácsonyfát is meg a sok ajándékot is. Meg egyszer átéltem azt, hogy nagyon vártam a Mikulást, ki volt téve a cipőm a két ablak közé. És én ma is megesküszöm rá, hogy egyszerre odanéztem, és tele volt rakva a cipőm mindenfélével. Amíg én ott ültem a szobában, addig bejött a Mikulás bácsi, és telerakta! Mert csak odafordultam, és tele volt. Van egypár ilyen élményem. Én a tündérkével is találkoztam Debrecenben, ma is megesküszöm rá, ott ment előttem, és két copfja volt, fehér masni volt a copfjában, és egy baba is volt a kezében. Olyan babája volt pont, mint nekem. Mondtam neki: „Kedves tündérke, várj már meg, nahát, állj már meg!” – de ő csak elszaladt, nem akart megvárni. Félénk egy tündérke volt. Mert nekem ugye, minden az este mesélték, hogy az én monogramom FÉ, „*eine kleine Fee*”, aranyos kis tündérke, és minden mese úgy kezdődött, hogy: „Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy kislány, úgy hívták, hogy Éva.” Tehát minden mese igaz volt, mert hisz' rólam szólt. Nem beszélve a tündérkéről – hát az meg én voltam. Na hát, szóval így könnyű találkozni a tündérkével Debrecenben a lépcsőn, ahogy jön fel, vagy éppen megy le.

Karácsonyt is tartottunk, a nyuszi is jött húsvétkor és virgácsot is kaptam Mikuláskor, tehát mi a keresztény ünnepeket tartottuk. Nem volt „hanuka” meg „széder este”, se semmi. De hát, ez így nagyon jó volt számomra, mert az összes szomszédgyereknél

is így volt. Ez is belejátszik abba, hogy nem éreztem magam másnak. Velem minden úgy történt, mint a körülöttem lévő gyerekekkel. Mert szemben velünk laktak Ráczék, ott volt Rácz Csongor. Mellettünk laktak Elekesék, ott volt Elekes Dezsőke meg Elekes Déneske. És valami tragikus dolog volt, hogy az egyik gyereknek – B. bácsi volt a házi orvosuk – borzasztóan fáj a hasa, és panaszkodott. A következő nap lehetett tudni, hogy vizsga volt vagy dolgozatírás, vagy nem tudom, mi volt, de a B. bácsi azt mondta: „Te csak azért csinálsz itt így, mert nem akarsz bemenni az iskolába.” Másnap perforált a gyerek vakbele, és meghalt.

Többnyire fiúgyerekek voltak körülöttem, ők voltak a barátaim, mert ezek voltak a szomszéd gyerekek. És volt még azonkívül Kuchár Marika, akivel egy iskolába jártunk a Lutyiba, az evangélikus elemibe. Nagyon szép, szőke hajú, kékszemű kislány volt, valószínűleg tót származású lehetett a család, és kovács volt a papája. És ott volt szemben velünk a kovácműhely. Azt hiszem, hogy volt még idősebb fivére is. Az valami hallatlanul kedves dolog – nem lehet ma már hallani –, amikor a kovácsok kalapálnak valamit. És annak valami olyan fantasztikus zenéje van, amikor verik azt a vasat az üllőn, és direkt ütemben csinálják, mert ugye, különböző méretű kalapácsok vannak, különböző hangot adnak, hogyha ütik. Én ott hallottam először – gyönyörűséges volt. Nagyon aranyos, kedves édesanyja volt Kuchár Marikának, merthogy én otthon nem akartam megenni soha semmit, és náluk a nagy szelet kenyeret jól megkente zsírral, megszórta piros paprikával, és az valami olyan felségesen jó volt! Szegény anyám meg megpukkadt, hogy ő kirakja a lelkét azért, hogy otthon egyek valamit...

Voltak persze másmilyen szomszédjaink is, Janatka bácsi például, aki elsősorban kertész volt. Na most, a nagy baj az volt, hogy a kert hátsó felén lévő csirkés rész egy csapóajtóval volt csupán tőlük elválasztva. És sose nem lehetett annyira alul körberakni téglával, kővel, hogy a csirkék ki ne kaparták volna, és át ne mentek volna az ő kertjébe. Akkor fogta, agyonverte és visszadobta őket. Nem biztos tehát, hogy jó ember, aki a virágot szereti!

Sajnos a volt házunk képe a Szoboszlói úton teljesen megváltozott, bár annak a kis vasöntödének az épületét megtaláltam, ami olyan nagyon izgalmas volt számunkra gyerekkorunkban. Hasonlóképpen a középiskolám, a Svetits Katolikus Leánynevelő

Intézet is teljesen másképp néz ki, mint amikor még odajártam – talán a kiskápolnánk még megvan –, de ez azért változott meg, mert szépen felújították. A bejárati részt teljesen átépítették, ahol az egyik nagyon kedves civil tanárunk – Ancsa néni – lakott, aki matematikát tanított, és imádtuk. Tizenegyen azért még eljárunk az érettségi találkozókra a 28 fős osztályból, és mondhatni szoros kapcsolatban vagyunk. Most készülünk lassan a hetvenedik összejövetelre.

Az Apolló mozi mellett volt a Jobst vagy Jost cukrászda, mellette Perczel Karola néni tánciskolája a Piac utca–Miklós utca sarkán. Nagyon szerettem idejárni és mostanság is meg-megnézem az épületet, ha Debrecenben járok. Hároméves koromtól jártam ide, csakúgy, mint a Református Gimnázium [*a mai Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola épülete – a szerk.*] fiúiskolájának délutáni tornaórájára, kislányként együtt a fiúkkal. Vári bácsinak hívták a tornatanárt. Én voltam ott persze – mondanom sem kell – a legkisebb. Sokáig jártam oda is, mert nagyon nyápic voltam, és anyám minden eszközt meg akart ragadni, hogy megerősödjek. Arra is emlékszem, hogy egy agavé [*Mexikóból származó, vastaghúsú növény, mely életében csak egyszer virágzik – a szerk.*] volt a gimnázium kertjében, olyan terméssel a végén, mint egy nagy szilva.

Az egyik osztálytársnőmnek csodaszép, regényes története van. Bardócz Évának hívták, és már 18 éves korunkban halálosan szerelmes volt egy katonatisztbe, akinek az volt a mestersége, hogy hivatásos katona volt főhadnagyi rangban. Annak a főhadnagynak a barátja, ugyancsak egy fiatal katona, halálosan bele volt szeretve egy zsidó kislányba. És akkor úgy mentették meg ezt a zsidó kislányt, hogy még a gettósítás előtt Bardócz Évával együtt felvitték Erdélyben egy esztenára [*fejősjuhászattal kapcsolatos évszaki jellegű fiókgazdaság – a szerk.*], egészen addig, míg be nem fagyott a fenekük. Akkor aztán lehozták őket. A katonatiszt később elvette feleségül azt a zsidó kislányt, és Bardócz Éva is férjhez ment a szíve szerelméhez, nem sokkal érettségi után. És mivelhogy ez a jó ember ugye, a világon semmihez nem értett, nem volt polgári foglalkozása, hivatásos katonatiszt volt, ellenben remekül tudott célozni – mivel ez is együtt járt a mesterségével –, a háború végén úgy határoztak, hogy akkor ők most feltétlenül az Egyesült Államokba akarnak kijutni. Ez az a korszak, amikor mindenki, aki valamilyen módon angazsálva [*itt: pozícionálva – a szerk.*] volt a Horthy-rendszerben, fejveszetten menekült, mert nem

akarta az oroszokat. Tehát ők is eljutottak egészen valamiféle német gyűjtőtáborig. Feltétlenül az Egyesült Államokba akartak menni, és akkor ennek megfelelően helyezkedtek, bár lehetett volna már régen menni Ausztráliába meg máshová is. Pénzük nem volt, viszont a pasas remekül tudott célozni, így az én Bardócz Éva barátnőm – aki velem egyetemben az egyik legmagasabb volt az osztályban – felvette a legkisebbik bikinijét, vettek egy ajtót, odaállt, szétrakta kezit-lábát, és a pasas elkezdte késekkel körbedobálni. Úgyhogy mire kiérkeztek az Egyesült Államokba, akkor már pénzük is volt, és így ők voltak azok, akik rögtön házat tudtak venni. Egy másik, Andrea nevű osztálytársam pedig a világháború alatt magasan pozícionált édesapjával együtt meg sem állt Brazíliáig negyvenötben.

Neveltetés

Nagyon hálás vagyok a Svetitsnek, több dologért. Az egyik, amire szoktam is hivatkozni, hogy – a szocializmusban később bevett móddal ellentétben – nem nevelt kétfelé a család és az iskola. Óriási nagy könnyebbség volt a mi szüleinknél, amikor nevelni kellett bennünket, hogy ugyanazt hallottuk az iskolában is, amit otthon. Többek között azt, hogy a gyerek ne hazudjon. Hát azóta már felnőttem, sajnos, tudom, hogy vannak szituációk, amikor muszáj hazudni. Különböző kategóriák vannak a hazugságban. Azt is tudom már azóta, hogy van az a bizonyos „pia fraus”, ami azt jelenti, hogy „kegyes kis csalás”. Vannak olyan szituációk az életben is, amikor muszáj hazudni, nem lehet megmondani az igazat. Na, de amikor bennünket neveltek, és amikor engem a szüleim a zárdába küldtek, akkor mégis valahogy olyan volt az élet, hogy meg lehetett mondani az igazat. Az embernek otthon azt mondták: „Bármilyen rossz jegyet kapsz az iskolában, ha bevallod, akkor nem kapsz ki. Akkor kapsz ki, hogyha nem vallod be, mert akkor hazudtál.” Tehát, hogy a szülői ház nevelési elvei, és amit én a zárdában nevelés gyanánt kaptam azonos volt, óriási könnyebbségként éltem meg.

Én azt hiszem, hogy más egyházi iskolára is az volt a jellemző, hogy a tanárok arra koncentrálhattak, ami a fő feladatuk, és ami a legfontosabb, hogy oktassák és neveljék a gyerekeket. És ezt mi abban a zárdában maximálisan megkaptuk. Feltételezhetően abban az időben a gyerekek ugyanezt a Dóczyban, a Református Kollégiumban és a Debreceni Zsidó Gimnáziumban is megkapták, mert akkor olyan

volt az iskolarendszer. Azért volt többek között lehetséges mindez, mert nagy tanáregyéniségek voltak. Nem véletlen, hogy Nobel-díjasaink is szinte mind hivatkoznak egy-egy nagyhatású tanárra iskolás éveikből. Én szerencsésnek mondhatom magam, hogy én valóban ahhoz a korosztályhoz tartozom, amikor még nagyon lehetett tisztelni és szeretni a tanárainkat. Mert abban a szakmában, amivel foglalkoztak, egyedülállóak és példamutatók voltak. Nagyszerű pedagógusként pedig át tudták adni nagy szakmai tudásukat. Nekem nagyrészt ilyen tanáraink voltak a zárdában. Feltételezem – mint mondtam – hogy a többi iskolában is ilyen tanárok voltak.

Még egy dologért vagyok nagyon hálás a zárdának. Én 1943-ban érettségiztem, amikor már igazán magas fokra hágott az antiszemitizmus Magyarországon, hiszen addigra túl voltunk mind a négy zsidótörvényen. Ahogy szoktam hangsúlyozni, Magyarországon nem három zsidótörvény volt, ahogy azt mondják, hanem négy, mert mi már elkezdtük 1920-ban a numerus clausus-szal. *[1920/XXV. tc., miszerint a „magyarországi nemzetiségek és népfajok” tagjai csak a társadalomban kimutatható százalékos számarányuknak megfelelő mértékben vehettek részt a felsőoktatásban.* – a szerk.] Már 1920-ban megcsináltuk, amikor Hitler még sehol se volt, és nem volt még a modern Európában zsidótörvény. Tehát a modernkori Európa első zsidótörvényének megalkotásával Magyarország dicsekedhet 1920-ban. És akkor jött még 3 zsidótörvény! Mindennek ellenére – hogy visszatérjek az alapgondolatomhoz – 1943-ban Debrecenben, a zárdában nemhogy nem zsidóztak, hanem egy félreérthető hang nem volt. Nemcsak én voltam zsidó az osztályban, mégis soha senki nem mondta nekünk, hogy mi „büdös zsidók” vagyunk. Ez, gondolom, Mellau Márton igazgató urunknak volt köszönhető, aki ezek szerint nem szerette a németeket.

Valahol azt mondja Victor Hugo, hogy aki nem volt fiatalkorában lázadó, abból még rendes filiszter sem lesz. Nekem is volt életemnek olyan periódusa, amikor nagyon-nagyon lelkes kommunista voltam. Őszintén. Mert én sajnós mindig mindent nagyon őszintén csináltam, és mindig mindent teljes lélekkel. Ma is úgy gondolom, hogy sokkal jobban elválasztja az embereket a vagyoni helyzetük és mindaz, ami a vagyoni helyzetükből adódik, mint bármi más. Magyarul, azok a kislányok, akikkel én a zárdában együtt jártam, azok körülbelül azon az anyagi bázison nőttek fel, mint

amin én. Tehát ebben a dologban teljesen egyformák voltunk. Ez nagy összetartó erő, és nagy elválasztó erő is tud lenni más rétegektől. De az, hogy mi egyforma körülmények közt éltünk jobban egyformává tett bennünket, mint az, hogy zsidók voltunk, vagy nem voltunk zsidók.

Iskola után, a délutánokon sem unatkoztam. Mert egyszer kellett menni Karola nénihez a tánciskolába... egyszer-kétszer, már nem emlékszem pontosan. Továbbá nekem feltétlenül el kellett járnom külön tornára be a zárdába, ott volt még külön torna, valamint zeneelméletet is tanultam Szabó Emil bácsinál, aki Szabó Magda unokafivére volt, azt hiszem, és összhangzattant tanított a Zenedében. Kellott még járni Fürediné F. Halácsi Margit zongoratanárnőhöz zongorázni, és Schmidt Mici nénihez német irodalomra, valamint Lányi Éva nénihez franciára. Mindezt heti rendszerességgel, úgyhogy sok időm nem volt. Természetesen, este 8-ra fogat mosva, megfürödve, leckével elkészülve – egészen 18 éves koromig – ágyban kellett lenni. Igen. Mert akkor így nevelték a gyerekeket Debrecenben. És én azt hiszem, hogy nemcsak Debrecenben, hanem Pesten is meg Szegeden is, meg Miskolcon is.

Akkor azonban más volt az iskolarendszer, mert 8-ra jártunk, nagyon nagy ritkaság volt az, hogy nyolc előtt lett volna bármiféle foglalkozás. És az én unokáimnak most van ez a nulladik óra, mínusz óra, stb... Nekünk 5 óránk volt egy nap. Talán valami kivétel folytán volt egy héten egyszer vagy maximum kétszer 6 óra, de ugye, ez azt jelenti, hogy így is otthon voltunk kettőre. És akkor kettőtől este nyolcig minden belefért, amit az imént felsoroltam. Majdnem mindent meg lehetett csinálni bizonyos dolgok kivételével. Például mindig úgy adtak föl idegen nyelvű leckéket, főleg latint, hogy megmondták, hogy na, inentől idáig, és tessék „kipreparálni”. Az a „kipreparálni” azt jelentette, hogy ki kellett otthon keresni az ismeretlen szavakat. Azt én mindig szünetben írtam meg, mert végképp nem fért bele a napomba. Meg nagyon unalmas is volt őszintén szólva.

Osztálytársaimmal legalább 25 évig nem tartottam a kapcsolatot, tehát én a háború utáni osztálytalálkozásokon nem vettem részt. Én azt hiszem, hogy valamikor a 30. érettségi találkozóknál táján kapcsolódtam be az ügyekbe, mert semmit nem bírtam elviselni, ami a gyerekkorommal kapcsolatos volt, ami a gyerekkoromra emlékeztetett. Mindenkinek mások a reakciói. Én például nem bírtam zenét hallani

vagy hallgatni – pedig az életem volt a zene meg a mozgás –, nincs egyetlenegy fekete lemezem ma sem. Nem volt gramofonom, nem jártam koncertre, egyáltalán nem bírtam zenét hallgatni nagyon sok évtizeden keresztül. Nagyon sok időnek kellett elmúlni, amíg szembe tudtam nézni a gyermekkorommal, a zenével és az osztálytársaimmal. De kényes kérdések vagy disszonáns hangok azután sem voltak.

Na most, az a bizonyos csipkelődés, amit 65 évvel ezelőtt is az egyik a másikkal szemben megengedett magának – kis viperacsípések, apró kis viperacsípések – zavartalanul folyik most is. Zavartalanul! Ugyanazok, ugyanúgy. Nagyon-nagyon érdekes, mert a mi osztályunk hierarchiájában én nem voltam sehol. Egész egyszerűen azért nem voltam sehol, mert nem voltak nekem partnerek az osztálytársaim. Én már 17 éves koromra a német klasszikából eredetiben sok mindent elolvastam. Lelkes „wagneriánus” voltam, a felszabadulás után is a Wagner operák szövegekönyve volt az első, amit megvettem; azok a kis könyvek, melyek ma is ott fekszenek a polcomon. A szövegnek – anélkül, hogy valaha is egy hang Wagnert hallottam volna – valami olyan varázslatos ereje volt, hogy az kitart egy életen át, amíg az ember imádja, ha időben elkezdte.

Sok időm volt, mert az iskolában jól tanítottak; oda kellett figyelni, és meg lehetett tanulni az óra alatt azt, amit tudni kellett, s az embernek délután rengeteget ideje volt. Szóval, nem volt egy az osztályban, akivel erről beszélni tudtam. Akkor volt a nagy Anatole France korszakom 17-18 éves koromban, de nem volt egy ember, akivel beszélni tudtam volna a művekről. Volt az óriási nagy zeneimádatom. Voltak velem egykorúak, akikkel nagyon jól tudtam mindenféle zenét megbeszélni, de azok nem voltak az osztálytársaim. Tehát ebben a hierarchiában valahogy én mindig kicsúsztam. Egyszer volt egy nagy Vajda János korszakom; nagy előadást csináltam róla az önképzőkörben. Talán ez volt az egyetlen közös, amit úgy éreztem, hogy közösen csináltunk, vagy hogy beleillik a képbe. Különben mindig úgy éreztem, hogy kilógtam. Ám amikor megjelent a könyvem (*2005-ben*), akkor már az a korszak volt, amikor jóban voltunk, meg akkor már megint fontosak voltak, mert hisz’ megfordult minden, akkor már fontos lett a gyerekkor. És akkor már el bírtam viselni a kapcsolatot velük és a zenét is. Nagyon aranyosak voltak, kedvesek – most is azok.

A könyvem talán kicsit megdöbbenetete őket. Ez majdnem ugyanaz a kérdés, mint a tanyán a zsellérek, abból a szempontból, hogy az ember készen kapja az életét és elfogadja, nem ütközik meg azon, ami körülötte van. Mindig megpróbálom magam beleélni egy másik ember helyzetébe és bőrébe. És ha azt veszem, nem zsidóként a német megszállás egy velem egykorú kislánynak alapján véve nagyszerű korszak volt. Rengeteg sok roppant vonzó dolog volt. 18 évesek voltak, és jöttek azok a fess kis német katonák, ugyebár. Jöttek azzal, hogy hát ők az „Übermensch”-ek [*felsőbbrendű faj – a szerk.*]. És el tudom képzelni, hogy akkor milyen jó dolog volt, hogyha egy ilyen német kis tisztecske udvarolt az embernek. Amikor ugye, a világ kísérelése volt az, hogy közben deportálták a zsidókat. Na és? De hisz’ mi is úgy éltük le a gyerekkorunkat a tanyán, egészen elkülönülve a dohányosoktól, a fogatosoktól meg a summásoktól. Hát az volt a világon a legtermészetesebb. Mit csináltam volna én, Fahidi Évike? Mit csináltam volna? Kezdtém volna el kiabálni, hogy ez borzasztó? És ez abból a szempontból fontos, mert nyilvánvaló: mindig állást kell foglalni. Kell, hogy legyen egy határozott véleményed, különben nem tudsz megállni a saját talpadon. Attól vagy az, aki vagy, hogy az a véleményed, ami. Na most, akkor milyen ember vagy, amikor rádöbbsz arra, hogy úgy mentél el világjelenségek mellett, hogy nem döbbenett meg, elfogadtad? Azt, ami szörnyű, elfogadtad természetesnek. Hát akkor milyen ember vagy? És nem tettél ellene soha semmit.

A legkedvesebb tanáromat Asztéria-nak hívták. Mindenekelőtt azért lehetett nagyon szeretni, mert „povedált tótul” [*beszélt szlovákul – a szerk.*]. És az én édesanyám is „povedált tótul”. És amikor nagyon kellett, akkor mi gyerekek is „povedáltunk tótul”. Otthon nem nagyon, mert édesapám úgy érezte, hogy akkor ő ki van rekesztve ebből a tót áradatból, és mondta azt, hogy: „Ne povedáljatok tótul!” No, de édesanyám és Asztéria rögtön felfedezte a lehetőséget, mind a kettő örült annak, hogy végre beszélhet egy kicsit tótul. Azon kívül azért szerettem nagyon Asztériát, mert bár engem otthon különböző nyelvekre idomítottak már, mire bekerültem az iskolába, de hát – ahogy ez az otthoni oktatás révén történik ugye – főleg beszéltünk, meg olvastak nekem. Szó sem volt tételes nyelvtanról, Asztéria volt az, aki azt mondta, hogy „Nem elég egy nyelvet beszélni, a nyelvtant tételesen meg kell tanulni.” És én annyira imádtam Asztériát, hogy az ő kedvéért megtanultam a nyelvtant is tételesen. Így aztán egész életemben csak neki voltam hálás, mert ebből, végül is a nyelvekből

éltem meg egész hosszú-hosszú időn keresztül, meg egyáltalán a nyelvekkel tudtam boldogulni az életben nagyon sok helyen. Ami további sorsát illeti, mivel a mi rendünk tanító rend volt, és ezek a szocializmus alatt is azon kevesek közé tartoztak, akik taníthattak, én úgy hallottam, hogy Asztéria csak nyugdíjas korában ment vissza a családjához, és valami igazán nem apácahoz méltó módon lelte szegény halálát: leesett a szilvafáról. Akárhogy is történt, nagyon hálás vagyok neki.

A nyelvek tehát meghatározó fontosságúak voltak az életemben. Mindenekelőtt beszélek magyarul, és még mindig tanulok magyarul beszélni! Nagyon igyekszem szépen és jól beszélni magyarul. A családban is otthon magyarul beszéltünk, no meg németül. Van felsőfokú nyelvvizsgám németből, franciából és angolból, de ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy én ezeket a nyelveket anyanyelvi szinten beszélem. Mindenesetre ezekben a nyelvekben eljutottam odáig, hogy bármit el tudok eredetiben olvasni, és azért az nagy gyönyörűség. És akkor el lehet szórakozni azzal, hogy vajon én is úgy fordítottam volna-e le, mint ahogy az esetleges fordításokban megjelent. Továbbá ugye, gyerekkori nyelvem a szlovák, a tót. Mi azt egyébként minden megbélyegzés vagy megkülönböztetés, vagy pejoratív felhang nélkül mondtuk tótnak.

Azért tudtam gyerekkoromban tótul, mert az én családom nagy része Trianon után egy ideig ott maradt az akkori Csehszlovákiában. Mert akkor Csehszlovákia lett belőle. Ógyallán volt nagypapám a tanyán, amit ő vezetett. Sajnos az úgy volt, hogy az „urak”, azok magyarok voltak vagy zsidók, vagy zsidó magyarok, mert az ottani zsidók – azt hiszem, még ma is – mindvégig magyaroknak vallották magukat. És az a szerencsétlen, akinek dolgozni kellett ugye, mégpedig irgalmatlanul, embertelen körülmények között, az a bizonyos zsellérréteg, félig-meddig agrárrabszolga réteg, az tót volt. Hát ezek történelmi tények. A gyerekek azonban persze barátkoztak, magyarok, zsidók, tótok, társadalmi ranglétrától függetlenül. Kis tót barátaim lehet, hogy még ma is kirakják az öt pozíciót a balettben. Színdarabokat adtunk elő, énekeltünk, ők pedig megtanítottak engem ostort fenni.

Amikor sokkal-sokkal később, elolvastam a *Puszták népét*, tulajdonképpen akkor ébredtem rá, hogy milyen viszonylagos lehet az ember számára, ami természetesnek tűnik. Nagyon sokszor elgondolkoztam azon, hogyan lehet az, hogy azok között, akik

csinálták a holokauszot sok iskolázott ember volt – mint például az a főmérnök is, akinek a gyárában én dolgoztam. Úgy mondanánk ma, hogy egy jó úri családból jött ember volt az. Tudta, hogy kellett fogni a kést, villát, tudta, hogy kell társalogni, talán még zongorázni is tudott, vagy fújta a blockflötét vagy valamit, de az ő számára – merthogy olyan volt a helyzet – az természetes volt, hogy ott Häftlinge [*foglyok*] dolgoztunk száz és ezer számra, azokkal pedig úgy lehetett bánni, ahogyan bánt. És akkor döbbsentem rá arra, hogy az én számomra pedig természetes volt a tanyán a cselédsor. Nem akadtam fenn azon, hogy azok olyan körülmények közt élnek, mint ahogy élnek vagy éltek. Mert én abba születtem bele. Az én számomra az volt a természetes.

A mindennapok

Minden évben augusztusban mentünk a nagypapához a tanyára, és ott voltunk szeptember 9-éig, mert annakidején szeptember 10-én kezdődött az iskola. És akkor még szeptember 9-én könnyek között mondtam a tanyán Misinek meg Marinak, a „bivalypárnak” – a bivalyt úgy mondták ott, hogy „bihal” – hogy „Borzasztó, holnap iskolába kell menni!” Amíg még lehetett utazni, vagy mertünk utazni, hogy így mondjam – tehát 1938-ig –, mindig voltunk egypár hetet a Tátrában is, mert édesanyámnak az volt a véleménye, hogy Debrecen nagyon poros város. Nagyon poros város, és akkor a sok debreceni port ki kell a Tátrában szellőztetni a tüdőnkéből.

Az iskola júniusi befejezésétől a tanyára való elutazásig tartó heteket úgy töltöttük, hogy biciklivel – a többes szám Gilikének, a húgomnak szól, aki 8 évvel volt nálam fiatalabb és összesen megért kemény 11 évet – együtt jártunk mindenhova. És úgy jártunk biciklivel mindenhova, hogy ő ment elől természetesen, és én mentem hátul, hogy lássam, hogy mi történik. Kibicikliztünk a teniszpályára, majd utána a strandra, ahová kihozták utánunk az ebédet. És még arra is emlékszem, hogy a kabinos nénit úgy hívták, hogy Marschalkó néni. És ha jól emlékszem, azt hiszem, sportoló volt a fia a Marschalkó néninek. A Nagyerdőben volt az uszoda, az 50 méteres versenymedence, ami nekem 21 tempó volt annakidején, és akkor, ha abba a medencébe bementem, akkor 1000 métert úsztam, addig ki sem jöttem. Egy kilométer úzás megvolt minden nap a vakáció idején. Meg ott voltak a teniszpályák is, ahol húgommal kis ütőinkkel gyakran játszottunk nyaranta. Az is ott volt a Nagyerdőn, vagy valahol ott a környékén.

Az uszodában tanultam meg úszni, még hozzá madzagon. Sajnos már nem tudom megmondani az úszómester bácsi nevét, aki felkötött bennünket egy madzagra. Az én unokáimat persze már nem így tanították úszni. Mint egy horgászbót volt az úszómester kezében a bot, és azon lógott egy madzag, azon a madzagon pedig volt egy öv, és abba az övbe kellett bedugni azt, akit tanított úszni, és mondta: „Eeegy–kettő! Eeegy–kettő!” És megtanított minket nagyszerűen úszni! Egy idő után nem szólt és elengedte, bedobott a mélyvízbe. Igen. Mert az az úszómedence úgy volt megcsinálva – biztos, hogy most is olyan –, hogy az egyik végén derékig ért, úgy kezdődött, aztán egyre mélyebb lett, és ott, az egészen mély részen már két méter vagy két és fél méter is lehetett. Ott volt a trambulín, ahol ugráltak a nagyfiúk a trambulínról bele a vízbe, mert a lányok nem ugrálhattak. Egyáltalán nem ugráltunk onnan. De eljutottunk odáig, hogy megtanultunk fejessel beugrani a medencébe. Azt még megtanították nekünk. De a trambulínra, nem emlékszem rá, hogy felmehettünk volna.

A Nagyerdőn tehát lehetett biciklizni, úszni, sétálni; mindent lehetett! És nagyon szép volt a Nagyerdő, erdő volt! Megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy mi lett belőle. Először is tele volt tölgyfával. Most már nem is tudom, van-e még tölgyfa, pedig akkor csodálatosak voltak a tölgyek. És a tölgyerdőnek – mint minden erdőnek, ugyebár – megvan a jellegzetes illata. Még ma is az orromban van a hajdani debreceni Nagyerdő tölgyesének illata.

A tartalmas hétköznapiak mellett érdekes módon nincs külön emlékképem arról, hogy valamilyen nagy ügy lett volna a hétvége. Meg kellett akkor is csinálni a leckét. Persze szórakozni azért lehetett. Az Aranybika nagytermében tartott rendezvényekre ma is nagyon szívesen emlékszem, mert felejthetetlen, hogy kiket hallottam én ott Debrecenben a '30-as években és a '40-es évek elején. Anda Gézát például, akiből egy nagyon nagy, híres zongorista lett. Anda Géza nekem akkor persze bácsi volt, és akkor az volt a mániám, hogy volt egy füzetem, és abba a füzetbe bele volt ragasztva minden koncertnek a műsora. Anda Gézánál – nagyon jól emlékszem – még azt is beleírtam, amit ráadásnak adott, odaírtam, hogy egy Liszt Mephisto-keringőt játszott. Odaírtam szépen, és utána mindig mentem hátra a színészbejárathoz, és aláírtam velük. És az Anda Géza bácsi megsimogatta a fejemet, és azt mondta: „Honnan tudod te ezt, kislány?” Sajnos, nincsenek már meg ezek a füzetek. Jeanne Marie

d'Arée-t is hallottam, az is híres zongorista lett. Valamint Nikita Magaloffot, akiből szintén nagyon jó, nagynevű zongorista vált. A mi Szigetinket! Szigetit, Telmányit, Dohnányi Ernőt... Nem tudok most többet, de hát ez is óriási, hiszen ők a kor ünnepezt hírességei voltak. Mind eljöttek Debrecenbe koncertezni, lehetett hallani nagyszerű előadásukat.

Aztán ugye, ott volt a színház. A színházban akkoriban Debrecenben is meg Pesten is – Pesten még a Zeneakadémián és az Operában is – volt matiné. Tehát voltak vasárnap délelőtti előadások, kifejezetten ifjúsági előadások. Én ott láttam *Az ember tragédiáját* Urayval, és Kiss Ferencsel. Kiss Ferenc kompromittálta magát a nyilas időkben, de nagyszerű színész, egészen kiváló színész volt. Emlékezetes Ádám volt, és Uray alakította Lucifert. Felejthetetlen volt! Énnekem „Steckenpferdem”, na szóval vesszőparipám *Az ember tragédiája*. Érdekes módon, az érettségi írásbelink egyik tétele is ez lett. Még azt a lehetetlen legutolsó Ember tragédiáját is megnéztem, amit itt rendeztek a Nemzeti Színházban. És már akkor is úgy éreztem, hogy túlment rajtam az idő. Szóval az, aki Kiss Ferencsel és Urayval látta életében *Az ember tragédiáját*, az ne menjen el sehova soha többé megnézni Madách művét. Meg Szörényi Évával, Lukács Margittal és Váradi Hédivel a főszerepben is megnéztem. Természetesen mindenki egész mást csinált belőle, bár mindegyiket meg lehetett érteni, hogy mért. És Madáchot is meg lehetett érteni persze általuk, hogy miért írta meg a művet.

Szóval volt sok szórakozási lehetőség Debrecenben. Amíg nem jártam az iskolába, addig minden istenáldott vasárnap délelőtt a Déry Múzeumban voltam. Minden istenáldott vasárnap délelőtt elmentünk, természetesen a nevelőnőnk kíséretében. Mindennek, ha behunom a szemem, most is pontosan tudom az akkori helyét – ugye, azóta már sokszor megváltozott ott minden. Amikor már a húgommal együtt mentünk, akkor a húgom nagy felfedezése volt, hogy a múmiának a lábán, a kisujjánál egy kicsit ki van csavarva a kötés, a gyolcs. El lehet menni megnézni! És akkor ugye, ott volt az örök szerelem a múzeumban: az *Ecce homo*. Az *Ecce homo*, ahol a kutyát – tessék megtanulni! – úgy hívják, hogy Sestertius. Sestertius mindig is ott ült hűségese a sarokban. Bár, nagyon nem tudok rajzolni, és nagyon nincs vizuális készségem, azért ha megerőltetném magam, az *Ecce homót* le tudnám

rajzolni, annyira ismerek benne minden figurát és azt, hogy hol van, és mit csinál. Fantasztikus!

Tényleg sok szépség volt Debrecenben, aminek örülni lehetett. Még kisebb koromban, amíg én egyedül voltam, addig ott volt a mozi. Méghozzá nemcsak az Apolló a Miklós utca sarkán, hanem volt egy másik is, a Víg mozi, valahol feljebb, abban az utcában, ahol az Aranybika van, az Aranybika oldalában. A következőkre emlékszem: Stan és Panra, meg a némafilm korszakra is emlékszem. Stan és Pan, németül beszéltek, mikor már beszéltek. És nagyon emlékszem Slezákra! Manapság már nem mond sokat ez a név. Slezák istenáldotta komikus tehetséggel megáldott ember volt, osztrák, és ha jól emlékszem, basszbariton volt a hangfekvése. Operaénekes volt alapvetően, de gondolom, ettől a fantasztikus képességtől, humoros képességtől hajtva csináltak vele számos sok filmet. Én a pofára emlékszem, arra, hogy egy ilyen nagy, monstrum pasas volt. Nem csinált semmit, megjelent a színen, röhögni kellett a moziban. Tehát akkor ezek a filmek voltak divatosak. Még arra emlékszem, hogy élő zene is volt, valaki ott ütötte a zongorát bent a moziban. Továbbá valami rettenetes szag volt – örök életemben tönkretették, vagy megörvendeztették az életemet a szagok. Óriási nagy fly-tox pumpákkal [légyölőszertartályokkal] jelentek meg a szünetben, és valami elviselhetetlen illatot spricceltek ott szét szellőztetés helyett, illatosítás gyanánt.

Majd elfelejtettem a kórust! Az az egyik legjobb foglalkozás a világon, kórusban énekelni. Nem emlékszem már rá, hogy hívták az énektanárunkat sajnos. Azt viszont tudom, hogy volt olyan – gondolom, valamiféle évforduló alkalmából tartott – rendezvény, ahol Debrecen összes iskolája énekelt, és a Forrai bácsi keze alatt mi is énekeltünk. Ha jól emlékszem, a Psalmust, Kodály Psalmusát énekeltük, de erre már nem merek megesküdni. Egy nagyon muzikális apáca volt az énektanárnőnk, és tudom, hogy nagyon sok mindent énekeltünk: Bárdosit, Kodályt, Bartókot, Schützöt is és egyházi zenét, ha jól emlékszem, talán még Bachot is időnként. Szóval, nagyon-nagyon szórakoztató volt ez is. Nemcsak rám lehetett nagy hatással, mert van egy osztálytársam, aki a Mátyás-templom kórusában ma is rendszeresen énekel.

A gettó

A burokból tulajdonképpen akkor ocsúdtam fel, amikor be kellett költöznünk a gettóba. 1944 március 19-én bejöttek ugye a németek Magyarországra, Debrecenbe is. Március 21-én beköltözött hozzánk a német tábori csendőrség főparancsnoka, akit Kaisersnek hívtak és százados volt. Minden általam ismert ilyen lakás- vagy házfoglalás a németek által úgy történt, hogy azt mondták: „Most van 8 óra. Három órát adunk, pakoljanak össze, amit tudnak vinni, és tűnjenek el.” Ez volt a recept. Mi azonban ott maradtunk a házunkban, ami elmondhatatlan előnynek számított akkor. Április 29-éig, amíg be nem kellett költözni a gettóba, a saját négy falunk közt voltunk. Még ha effektíve is csak négy fal közt, mert benyomtak minket egy szobába, és az egész házban lakott ez a német tiszt.

Akikkel nem így történt, azok már azelőtt bekerültek a gettóba, és olyan embertelen körülmények közt éltek, és olyan sokat szenvedtek, hogy azt el se lehet mondani. Például a saját nagyszüleim, akiket Gelejből vittek el a mezőkeresztesi gettóba. Ha csak azt veszem, hogy általában zsidó templomba vitték őket, ahol először is minden hideg kőből van, már az is szörnyű. Másodszor: nincs víz. Nincs egy toalett! Ők akkor fiatalabbak voltak, mint most én, de mégiscsak idős emberek. És azt mondták nekik, hogy 3 óra alatt tessék összepakolni. Mit kellett szenvedniük csak az alatt a hét alatt, ha mondjuk csak egy hétig voltak egy ilyen helyen. Miközben mi még otthon a saját fürdőkádunkban fürödtünk, és meg tudtuk szervezni azt, hogy másfél vagy két évre való élelmet előre be tudtuk passzírozni oda a gettóba. Ez megint csak azért volt lehetséges, mert pénzzel már akkor is sok mindent meg lehetett oldani. Mások úgy mentek be, hogy hátukon a hátizsák, kezükben a koffer, és kész.

Emlékszem, hogy szüleim a Hatvan utca 30-ban – ahol egy nagy boltíves kapubejárat van még ma is – azt a bizonyos szobát kinézték. Amikor a téglagyárba vittek, ott maradt a kapualjban felakasztva a két bicikli – a húgomé meg az enyém – a falon. És azt a bizonyos nagy boltíves akármit használtuk raktárnak. Óriási nagy ládákban előre beszállítottunk nagyon sok mindent, hombárt, meg ketrecben csirkéket például. Mert pénzért azt is el lehetett intézni. Mindez egy évvel az után volt, hogy én leérettségiztem, és éppen a Zeneakadémiára készültem – igen keményen – otthon nap mint nap. 1944 április 29-én ocsúdtam fel tehát a burokból.

Épp most volt a kezemben az auschwitzi jegyzőkönyvek gyűjteményes kiadása. Van egy kiadás, egy könyv arról, hogy egymás után, sorrendben milyen auschwitzi riportok jelentek meg a nagyvilágban. Na most, '44-ben, amikor megszálltak bennünket a németek, már a világban forgalomban volt több, nem csak egy, több szökött auschwitzi fegyencnek a jelentése. A világban már forgalomban volt több helyszínrajz Auschwitzról és Birkenauról. Olvastam egy másik könyvet is, ami pontosan arról szól, hogy vajon Horthy mikor szerezhette erről tudomást. Na most, vannak, akik azt mondják, hogy annak köszönhető a budapesti gettó fennmaradása, hogy akkor Horthynak – miután már az összes vidéki zsidót deportálták – tudomására jutott Auschwitz a menyén keresztül, és akkor ő leállította a budapesti gettó deportálását. Nem vagyok történész, és erre vonatkozóan nem is lehet véleményem, csak elképzelésem, úgyhogy nem is érdekes, mert megvannak a történelmi tények. Az biztos megvan, hogy Horthy tudott róla, nem tudott róla, mért csinálta stb. Ez az ő dolga. Emberek, akik kint voltak katonaként, vezető pozícióban a fronton, nem tudom, hogy találkoztak-e lágerekkel. Biztos. Rengeteg volt, nem csak Auschwitz volt Lengyelországban. Hogy most ezekkel találkoztak, vagy nem találkoztak, azt sem tudom. Mindenesetre valamennyit annak a bizonyos magyar középosztálynak tudnia kellett.

Ha mi, zsidók akkor nem lettünk volna olyan halálosan szemellenzősek – ami visszatekintve, felfoghatatlan és megmagyarázhatatlan –, akkor nekünk is tudomásul kellett volna vennünk azt, amit tudtunk, de nem akartunk tudni. Tudni lehetett ugye, hogy mi történt a lengyel zsidókkal, tudni lehetett, hogy a saját családjukban mi történt Csehországban a zsidókkal. Szlovákiában a zsidókkal. Hát már 1942-ben az egyik unokaöcsémét – '42-ben! – deportálták. Velem egy idős volt szerencsétlen. És életben maradt, visszajött, de nagyon-nagyon korán meghalt, mert kislánynak használták egy férfilágerben a kápók [*foglyokból szervezett felügyelők a koncentrációs táborokban – a szerk.*] a szép, göndör haja miatt. Tüdőrákban halt meg végül. Tehát ezt is tudtuk már '42-ben. Egy másik unokatestvéretem a nagybátyám átmentette Magyarországra két héttel az előtt, hogy bejöttek ide a németek. És akkor még vissza is kellett menteni...

Tehát tudtunk volna mindent, ha eszünk van. Nem akartuk tudni. Nem! Mert Horthy lesz az, aki minket, magyar zsidókat megment. Akinek esze volt, és akinek horizontja

volt, az legkésőbb 1938-ban elment – nemcsak Magyarországról, Európából. Mert nagyon sokat számít az, hogy az ember honnan jön, meg milyen messzire tud ellátni. Az én szegény apám Fehérgyarmattól eljutott Debrecenig. Összeszerzett magának egy óriási vagyont – odáig látott. Nem látta azt, hogy azt a vagyont meg lehet szerezni bármikor még egyszer. És ha nem szerzi meg, akkor se dől össze a világ – az ő világa se. De az életet, azt csak egyszer lehet elveszteni. Mert még az utolsó percben is azt hitte, még bentről, a gettóból azt hitte ugye, hogy az ő vagyont fogják majd a strómanok [*a zsidótörvények hatására kialakult kényszermegoldás, miszerint hogy zsidó üzlettulajdonosok, gyárosok keresztény társat, ún. „strómant” vontak be a vállalkozásba – a szerk.*] itt igazgatni. És az a fontos. A vagyon! Én egyébként nem tudtam, hogy kik voltak a strómanjaink. Például volt olyan ingatlanunk, amit lebombáztak, és később nem tudtam megtalálni a telekkönyvben, mert nem tudtam, hogy kinek a nevéen van. Nem az apám nevéen volt. Nem mintha ennek bármiféle jelentősége lenne.

Április 29-éig kellett bemenni minden zsidónak a gettóban. Tehát ott töltöttük az egész május hónapot, és június 27-én az utolsó előtti transzporttal mentünk el Debrecenből Auschwitzba. Hét napot töltöttünk a téglagyárban, így június 20-ig összesen 51 napot töltöttünk a gettóban. Ahogy elmondtam, ugyebár, még itt is privilegizált helyzetben voltunk, a jellemző azonban nem az volt, ahogy mi éltünk a gettóban. Debrecenben először két gettó volt: egy kisgettó, a Csokonai utca környéke, meg egy nagygettó, a Hatvan utca környéke. Aztán a kisgettóból mindenkit átköltöztettek abba a bizonyos nagygettóba. Végül is abból az egy gettóból mentünk a téglagyárba.

Nagyon-nagyon sok olyan zsidó család volt, amely már akkor hallatlan szenvedéseken kellett, hogy keresztülmenjen, mert a zsidó férfiak munkaszolgálatra voltak elhurcolva. Számos család volt úgy ott, hogy nem volt férfi a családban. Nem volt férfi, nem volt kereset. És azok már a gettóba is úgy jöttek, hogy épphogy az éhezés szintjén. Na most, akkor, amikor ilyen dolgok történnek, hogy fogjuk a kisgettót, és átpakoljuk a nagygettóba, ez megint mit jelent? Azt jelenti, hogy akinek volt – mondok egy hasszámot – egy 4 m²-es élettere, azt meg kellett osztania másokkal. Mindjárt nem négy lett belőle, hanem kettő! Tehát átjött egy csomó ember, akinek nem volt élelmiszere. Azt senki nem tudja megállni, hogyha összeköltöztetik

emberekkel, kettővel, hattal, eggyel, akárhánnal, aki érzi az illatát annak, hogy én főzöm az ételt, és nem adok neki. Ilyen nincs! Ez ugyanakkor azt jelentette, hogy azt a kevés élelmiszert, ami volt, azt is meg kellett osztani. Azok az emberek eljöttek úgy, hogy nem lehetett tudni, mit hagytak ott. Általában úgy költöztettek bennünket ugye, hogy „Másfél óra! Két óra! Három óra... Három óra múlva tessék összepakolni, amit el tudnak hozni, hoznak, amit nem, az itt marad.”

Mi ott éltünk a Hatvan utca 30-ban, abban a bizonyos boltozatban, amibe be volt minden rámolva, és ahonnan aztán az apám minden élelmiszert szétosztogatott, mondani se kell, amikor kellett mennünk a téglagyárba. A gettót ugyanis nem mindenki élte meg úgy, mint ahogyan mi, hogy minden nap volt rendes étel. Hogyan került az egész rokonság ide hozzánk? Van egy emlékképem, amikor még mi a kötelező gettóba menés előtt ott vagyunk abban a szobában: az édesanyám, a nagynéném... talán még más is volt, akire nem emlékszem – én biztosan. Mert arról volt szó, hogy Fahidi Dezső, az én édesapám, és Fahidi Antal, édesapám testvére – akik együtt csinálták ezt a bizonyos fatelepet Debrecenben – mehettek oda, abba a bizonyos egy szobába a családjukkal együtt. Tehát Fahidi Antal, Fahidi Antalné, Fahidi Antalné nővére, Tanti, aki orvos volt, az ő lányuk, Boci, Bocinak a férje is – ő egész kivételesen azért, mert szerencsétlen húzta a lábát a gyermekkori paralizise miatt, és nem vitték el munkaszolgálatra. Hozzájuk tartozott Ferike, a féléves baba. Az én édesapám, az én édesanyám, a húgom és én. Ez tíz ember. És az valami fantasztikus dolog volt, hogy nekünk 40 m² állt a rendelkezésünkre. 2x2 m egy emberre, az borzasztó sok! Volt egy nagyszobánk, konyhánk és fürdőszobánk is. Nagynéném meg anyám főztek együtt. Matracokon aludtunk; szerintem más nem is volt abban a szobában, mert nem is lehetett, csak 10 fekhely, vagyis 9, mert a babának nem kellett akkora hely – könnyen betelik egy ilyen szoba. Nem emlékszem arra, hogy bármi bútor lett volna, talán volt valami szekrény vagy egy polc.

Nyilván ma már furcsának tűnik, de a szoba reménnyel volt tele! Ez a bizonyos bűnös optimizmus... Abban reménykedtünk, hogy bár elvisznek innen – azt már lehetett tudni, ugye –, akkor majd valami munkatáborba megyünk. Utolsó percre, mikor ültünk a vagonban, akkor is erről beszéltünk. Megérkezünk majd valahová, dolgozni kell, dolgozni fogunk és kész. Na, de hát egy a lényeg: összetartó nagy család vagyunk, támogatjuk és segítjük egymást majd. Dolgozni kell – túléljük!

Erősek vagyunk, egészségesek vagyunk, különben sem tarthat sokáig, mert hisz' itt vannak már az oroszok a Kárpátok alatt. Ott voltak. Attól kezdve, hogy bent voltunk a gettóban, nem sok jutott el hozzánk a külvilágból, voltak viszont nagyon-nagyon tisztességes, emberséges és empatikus keresztény barátaink. Amikor lent voltam Debrecenben egy könyvbemutatóon, akkor odahívtam Barabás Gyurkát, aki a Debreceni Egyetemen biológus volt, és akinek az édesapja és az én édesapám nagyon jó barátságban volt, először üzletileg és aztán a két család is egymással. És azon a bizonyos március 19-i napon, mikor bejöttek a németek, mi akkor is náluk voltunk vendégségben. Anti bátyám is azon nagyon kevés tisztességes ember közé tartozott, aki maradéktalanul szimpatizált velünk. Szokta is emlegetni a fia, Gyurka, hogy azt mondta az édesapja a sorsunk láttán: „Egyszer még ezért valakinek nagyon sokat kell majd fizetnie.” Hát szóval, lehet, hogy Anti bátyám így gondolta, én nem nagyon tapasztaltam azt az életben. Én csak azt tudom, hogy a Hadtörténeti Múzeumban ma is márványtáblája van annak a csendőrparancsnoknak, akinek aktív része volt a zsidók deportálásában Magyarországon.

Borzalmas volt a gettó. Ez az 51 nap talán a két nő, az édesanyám és a nagynéném számára volt a legelviselhetőbb, mert nekik volt mit csinálni. El kellett látni a családot, tehát bizonyos fokig valami értelme volt az ő ottlétüknek. Apám rettenetesen szenvedett a bezártságtól. Örökké a ház mögötti kis kertet gereblyézte, seperte meg pucolta. És a másik szörnyűség a húgom volt, mert a debreceni házunkban és a kertben – amit azóta hatfele osztottak – korlátlanul lehetett ugrálni meg szaladgálni. Sajnos a homokozón kívül nincs fényképem arról, hogy ott miféle tornaeszközök voltak: gyűrűhinta, felemás korlát, korlát meg minden. Na, szóval a húgom volt a másik, aki ettől a szűk kis tértől és bezártságtól rettenetesen szenvedett.

Én soha az életben nem vonzódtam a medicinához, én nem játszottam doktorosdit a babáimmal, és soha az életben nem akartam orvos se lenni meg ápolónő se, ez engem egyáltalán nem érdekelt. De mint mondtam, velünk lakott a Tanti, és a gettóban volt egy zsidó kórház is. Pontosabban egy lakóházban egy szoba vagy két szoba ki volt nevezve kórháznak. Csak azt tudom, hogy bár utálattal, de mégis mentem neki asszisztálni, hogy velem is történjen valami, hogy én is csináljak valamit, ugye. Merthogy nekem abban az évben fel kellett volna jönnöm a Zeneakadémiára levizsgázni, körülbelül abban az időben, május–június körül. Tehát

én a Tantival voltam elfoglalva, de az is csak egy ilyen pár órás elfoglaltság volt, s egyébként, hogy nem volt mit csinálni – az valami borzalmas volt. És az a bezártság! De ez nem minden. Mielőtt elindultunk a téglagyárba, volt egy teljes motozás, vagyis testüreg-motozás. Összegyűjtöttek minket, valahová elhajtottak, és ott történt mindez.

Emlékszem a június másodiki nagy bombázásra is. Akkor az történt, hogy apámat is, és minden férfit kivettek a gettóból romot takarítani. Édesanyám mindig fenegyerek volt, örök életében. Együtt felmentünk a padlásra, és néztük, hogy hol bombáznak. Már csak azt néztük, hogy a mi házunkat meg a mi fatelepünket bombázzák-e vagy sem. És neki sem jutott eszébe, hogy ránk is potyoghat egy bomba, nekem se jutott eszembe. Egész németországi tartózkodásunk alatt nekünk, Häftlingeknek nem volt szabad semmilyen óvóhelyre bemenni. Ott aztán volt bombázás! Mi kiálltunk az udvarra, és néztük a repülőket, hogy bombázzák a várost, meg lövik egymást. Nagyon érdekes, de nem jutott eszünkbe, hogy ránk is potyoghat valami. Tehát azon a napon én az édesanyámmal ott álltam a padláson, és néztem, hogy hogyan bombázzák Debrecent. És amikor következő nap kivették apámat rom eltakarítani, akkor hogy, hogy nem, az első ember, akibe belebotlott, az a saját házmesterünk volt, aki rögtön hazaszaladt és egy óriási zacskó spenótot hozott nekünk a saját kertünkéből. Apám megjött a romeltakarításból egy hatalmas zacskó spenóttal a saját kertünkéből! Akkor még a gettóban voltunk.

A deportálás

51 nap után mentünk a Scherli Téglagyárba. A Scherli lány és az én unokatestvérem, akit mi Bocinak hívtunk, és akinek volt a fél éves Ferike kislánya, azok egy osztályba jártak a zárdában. A fivére az ott körbefényképezett bennünket. Én most nem is emlékszem rá pontosan, valami rámpafélének kellett ott lennie. Akkor már semmiféle privilégiumunk nem volt. Mi is a „miserabilis plebs”-szel [„nyomorult köznéppel”] együtt, gyalog vánszorogtunk végig Debrecenen a Hatvan utcából a Scherli Téglagyárig oly módon, hogy mindenkinek volt egy rukszakja, egy hátizsákja és egy oldalzsákja. Mert ezt így az édesanyám végiggondolta, hogy az ember a hátán cipel annyit, amennyit tud cipelni, az oldalzsákjában szintúgy. Nem lehet mind a két kezében valamiféle, mert a két kezére szüksége van, de egy kezére feltétlenül. Tehát ezért mi nem úgy mentünk, hogy koffer meg cekker, meg miegymás, hanem lógott

rajtunk hátul a hátzszak, az oldalunkon az oldalzsák, és szabadon volt a kezünk. Édesanyám mondta, hogy mit kell betenni, de magamnak pakoltam. Két váltás fehérneműt meg a magas szárú cipőmet – magas szárú cipőt, azt feltétlenül kellett vinni a húgomnak is, nekem is – és valami egész minimális ruhát, egy meleg szvettert talán. Ilyeneket. És mindenképpen... arra egész világosan emlékszem, hogy azt mondta édesanyám, hogy nem szabad, hogy nehéz legyen a csomag. Olyannak kell lenni annak a csomagnak, hogy könnyen el tudjam vinni. Fogkefe meg hajkefe volt az oldalzsákban. És a húgom hozott magával, ha jól tudom, egy babát is. „Kruze babák” voltak akkor a divatosak. Nagyon élethű babák voltak, ha az ember megfogta, olyan volt, mintha igazi csecsemőt fogott volna.

A Téglagyárba vonulva nagyon kihúztam magam. Nagyon szépen, egyenesre kihúztam magam, merthogy nekem azt mondták mindig, hogy én vagyok Fahidi Éva. És én akkor is Fahidi Éva voltam. És én azt is megtanultam, hogy Fahidi Évának lenni kiváltság, és az a bizonyos „Fee” (*tündér*) az embert valamiféle magatartásra kötelezi. Azt hiszem, hogy tényleg megkaptam azt a nagyon szilárd bázist a szüleimtől, hogy nagyon kevés dolog van az életemben, amit szégyellenem kell, és amit, ha ugyanabban a szituációban lennék, nem csinálnék ugyanúgy ma is. Szóval, hajtottak minket az úttesten, a járdán pedig bámészkodtak az emberek. Csönd volt, de úgy éreztem, hogy meglegedetten nézett bennünket Debrecen város lakossága. Amikor a háború után visszajöttem, kimentem a piarcra, és arra lettem figyelmes, hogy azt mondták: „Hát többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek.”

A Téglagyár olyan volt, mint egy normális téglagyár, mondanom se kell, hogy bokszok voltak a téglagyártáshoz. Csupasz föld volt, tető a fejünk fölött természetesen nem volt, se 14 ezer ember befogadására alkalmas vízforrás, de még latrina sem volt. De nem estünk kétségbe attól, hogy nincs a fejünk fölött fedél, attól, hogy nincs egy lavór, amiben meg lehessen mosdani, attól, hogy nincs egy vécé, attól, hogy nincs víz. Ez egy átmeneti állapot, gondoltuk, majd innen továbbmegyünk, mert hisz' hamarosan meg fogunk érkezni abba a bizonyos munkatáborba, ahol majd dolgozni fogunk, és ahol szükség lesz a munkánkra, emberi körülmények közt élhetünk. „Egyelőre” azonban a földre feküdhettem le, édesapám sötétkék házikabátjára és bár többünkre, de jutott egy pléd is.

És arra is emlékszem, hogy a sorsnak tényleg csak fricskái vannak, mert az egyik csendőr, aki ott vigyázott ránk, az szentistváni volt. Szentistván község, az is egy matyó község: Mezőkövesd, Szentistván, Gelej, Mezőcsát. Az intézőt a nagypapa tanyáján – Hegyi „Pesta” bátyámat, Hegyi Pista, Hegyi István –, azt az intézőt Szentistván községe szülte, hogy úgy mondjam, ott lakott. Egy ilyen „óriási” községben, mint Szentistván mindenki mindenkit ismer, és annak a szentistváni csendőrnek adta oda édesanyám a karikagyűrűjét. Az volt az egyetlen ékszerdarab, amit még megtartott, mert le kellett adnunk az ékszereket. Annak is volt egy záros határideje, és nekünk olyan kevés ékszerünk volt – tényleg puritán család voltunk –, hogy apám ékszert vett, mert félt, hogy baj lesz, ha nem tudunk mit beszolgáltatni. Nem tudom, mennyi aranyat vett, és azt adtuk be, hogy ne bántsák. Na szóval, még megvolt anyám karikagyűrűje, és ennek a szentistváni csendőrnek odaadta, hogy vigye el Hegyi Pesta bácsinak, mert hát majd akkor érte meg, ha visszajön. Ez a csendőr azt mondta, hogy: „Adják már ide nekem ezt a két kisasszonykát! Hát én úgy eldugom őket, hogy!” És én mondtam, hogy „Nem!” Erre világosan emlékszem. Egyrészt azért nem akartam, mert az nem igaz, a tanyavilágban nemhogy minden ember ismeri egymást, minden kutyáról tudjuk, hogy kié. Tehát egy tanyán, egy községben, mint Szentistván, nem lehet eldugni semmit. Nem lehet. És persze legfőképpen azért nem, mert nem akartam elszakadni a szüleimtől.

A Téglagyárban aztán tényleg végképp nem volt mit csinálni. Hajtották az embereket, mi meg anyámmal vittük nekik a vizet. Ott kezdődött ugyanis a transzportok berakása a vagonba, ami egy iszonyatos művelet volt. Azért is gyűjtötték mindenütt a zsidókat többnyire a téglagyárba, mert minden téglagyárba bevezetett egy sínpár. Anyámmal raktunk egy vöröskeresztes karszalagot a karunkra, és én két bádoggannával folyton szaladgáltam az elérhető kúthoz, hogy azoknak a szerencsétleneknek, akik mentek, cipelték a cuccaikat, meg hajtották őket, meg nyomták őket a vagonba, legalább egy korty vizet tudjunk odanyújtani. Anyámmal ezzel voltunk elfoglalva. Valami spirituszfőzőn ők valamit főztek is – akkor is együtt voltunk mindahányan, mi tízen természetesen. Arra is emlékszem, hogy éjjel nagyon fáztunk. Végül is az alatt a hét alatt, amíg ott voltunk a Téglagyárban nagy szerencsénkre nem esett az eső.

Fahidi Antal nagybátyámat, aki egy jellegzetes pasas volt – nagyon jó húsban volt, nagyon jókedvű és jó humorú ember volt – aztán úgy összeverték, hogy felismerni

sem lehetett. Azt akarták kiszedni belőle, hogy az aranyhegyeit hova rejtette. Mi is egész ott tartózkodásunk alatt arra vártunk, hogy mikor viszik el az apánkat. De az apánkat nem vitték el. Mire Fahidi Tóni bátyánk megérkezett Auschwitzba, akkor már biztos nem tudta magáról, hogy ő kicsoda. Ott haldoklott a szemünk láttán. Teljesen, a felismerhetetlenségig összeverték. A Téglagyárban ezt módszeresen csinálta az a magyar csendőrség, amelyik parancsnokának emléktáblája van a Hadtörténeti Múzeumban. Többen öngyilkosak lettek, akik nem tudták azt, hogy őket várja majd egy munkatábor, ugye. Mi tudtuk. Velem is volt egy nagyszerű kis ember, aki él még valahol az Egyesült Államokban és pontosan 10 évvel öregebb, mint én. Katz Ilonkának hívják. Ők is fakereskedők voltak. De hát ő lényegesen többet tudott ugye már az életről, hisz' tíz évvel volt öregebb, férjnél is volt. És nagyon gazdagok voltak. Őt magát is félholtra verték és úgy dobták be a vagonba.

És akkor elérkezett az a bizonyos pillanat, amikor minket is beraktak a vagonba. Az élet újabb fricskája, hogy valahogy Tantinál maradt ennek a bizonyos gettókorháznak a gyógyszerkészlete. Tanti is arra gondolt, hogy most mindnyájunkat elvisznek valahová, ahová meg fogunk érkezni mindahányan, ahol majd lesz egy munkatábor, ahol majd dolgozni fogunk, és ahol nagy szükség lesz majd arra a gyógyszerkészletre, amit ő őriz. Ennek a további következménye az volt, hogy a bizonyos csendőrt, aki a vagonat pakolta be – amibe nekünk is immáron be kellett szállni –, azt valamilyen módon sikerült értesíteni erről a tényről. És megengedte, hogy elsőként szálljunk be abba a bizonyos marhavagonba! Megint csak nem tudom elmondani, hogy micsoda óriási nagy dolog volt, hogy még nem volt senki abban a vagonban, amiben 3 másodperccel később 80 ember volt bent az összes cuccával. Mi mehettünk elsőnek, így elfoglalhattuk az ablak körüli helyeket – ami óriási privilégium volt abban a helyzetben.

Töméntelen sok Auschwitzot és más táborokat megjárt emberrel jövök össze, sajnos egyre kevesebbel, ám még mindig előfordul, hogy újakkal. Nem tudom elmondani, hogy két dolgot az életemben hányszor hallgattam végig, és ezt még ma is, 65 évvel az események után mindenki úgy meséli el, mintha tegnap történt volna. Mert ez a két dolog az, ami kitörölhetetlen az életükből, és ezt öt perc alatt, ha az emberről kiderül, hogy az is fogoly volt, Häftling volt, el fogja mondani: az utazás és a szelektálás. A szelektálást mindenki elmeséli. Az utazást a magyarok mesélik, mert

hisz' a magyar deportálások nagy része ugyebár június hónapban történt, és azt hiszem, július 7-e körül ez a nagy „munka” (napi háromezres csoport egy-egy városból) le is zárult. Na most, ez az az időszak, amikor Magyarországon rettentő meleg van ugyebár. És általában az a három nap, amit ezek a transzportok a kiindulási pontjuktól Auschwitzig megtettek, rettentő körülmények között zajlott le. Ha csak azt vesszük, hogy normális nyári napon 25 fok van – akkor még nagy ritkaság volt az, hogy tartósan 30 fok legyen, amikor én gyerek voltam –, és a vagon sūti a nap, a vagonban bent van 80 ember, a 80 embernek be van lőkve egy vödör víz és egy kübli. Na most, nem tudom, hogy az emberi tűrőképességnek melyik határpontján van az a bizonyos 80 ember egy vagonban, nyári melegben, és az egy darab kübli. Én ezt nem tudom elmondani olyan embereknek, akik nem élték át. Ez az ember állatba vevésének és megaláztatásának valami kimondhatatlan foka! Tehát ezt egészen biztosan el fogja mondani mindenki, aki ezt átélte. És nyilvánvalóan a másik dolog, amit el fog mondani, az a szelektálás, mert hisz' mindenki úgy vesztette el a családjának nagy részét egy másodperc tört része alatt, hogy észre se vette. Mindössze csak ennyi történt: egy intés. Tehát ezt is biztos, hogy mindenki el fogja mondani.

A vagonban valahogy tudtunk Gilikének az ablak mellett helyet csinálni, az ablak mellett, ami nem volt nagyobb, mint egy A/4-es papírlap, és az is szögesdróttal be volt húzva, mert ott ki lehetett volna lógni. Gilike ott állt az ablakban, és csak azt látjuk egyszer, hogy integet. „Kinek integetsz, Gilike?” „Hát az a Falk Laci bácsi, az mindig is olyan vicces bácsi volt. Most gurult itt lefele.” Na most, Falk Laci bácsiról – aki szomszédunk volt – azt kell tudni, hogy csodálatos ember volt. Úgy mondanánk, hogy „Lebemann”, merthogy ő tudta, hogy hogy kell élni. Merthogy volt a kefegyár, amit az édesapja csinált, és nagyon jól ment. De ahogy ez zsidóéknál szokás, ugye, neki Bécsben kellett a kereskedelmi főiskolát elvégeznie, mert hisz' minden zsidó arra törekszik, hogy a gyereke többre vigye, mint az apja. De ő egy zongorát hozott haza, meg egy csodálatos feleséget, a Friedlt, aki a világ legbájosabb teremtese volt. És azt kell még tudni Falk Laci bácsiról, hogy hallatlanul kulturált ember volt. Minthogy egy zongorát hozott haza, ebből kiderül, hogy a klasszikus zene is igazán érdekelte. Kitűnően zongorázott, és mellette csinálta a kefegyárat.

Ott az történet ennél a bizonyos integetésnél, hogy még magyar területen le tudta fizetni a csendőröket, és csak azt mondta nekik, hogy „Majd mikor lassít a vonat, akkor nyissátok már ki nekem azt az ajtót!” A csendőrök egy külön vagonban utaztak, de ő valamilyen módon hozzájuk tudott férni. Időnként adtak egy vödör vizet, talán akkor. És főleg beszóltak: „Emberek! Már mindjárt Kassán vagyunk! Akinél még van arany, pénz – mert úgyse lesz rá ott szükség, ahova mennek –, adják ide nekünk, maradjon itt, magyar földön.” Falk Laci bácsi a svédeknek exportált háború előtt is, és a háború után lassacskán a kefékkel együtt kiszállított egy kefegyárat. Ott is kellett a kefe. Aztán ő is kiment és akkor már nem Debrecenből exportálta, hanem ott csinálta Svédországban a kefét. És mindenkinek, aki csak hozzá tartozott, segített. Én onnan tudom ezt, mert hisz’ maradt Magyarországon családjá, akikkel továbbra is találkoztam.

Az egész történet úgy támadt fel bennem, hogy van Götz Aly történész, akinek a könyvében egyszer csak olvasom Falk Laci bácsi nevét. Én németül olvastam azt a bizonyos *Utolsó fejezet* című könyvet, amikor megjelent. A felinél tartottam, és teljesen magamon kívül voltam a gyönyörűségtől, hogy végre ezt valaki megírja. Minden magyar történészre szégyen, hogy ezt nem egy magyar történész írta, még ezt is egy német történésznek kellett ugye, ami abban a könyvben van. És akkor írtam Götznek, megírtam neki ezt a történetet. Megszereztem valahogyan az e-mail címét, és írtam neki nagy lelkesedéssel. Na, a vége az lett, hogy a németül megírt könyvemnek ő írta az előszavát.

Egyszer beszélhettem volna az egyik Aufseherinemmel is. Az egyik allendorfi Aufseherinnek ugyanis judaisztikát tanult a lánya, és kérte, hogy beszéljek az édesanyjával. Talán ma már meg tudnám tenni, de 1990-ben még nem voltam rá képes. Az nagyon hosszú idő még 1990-től mostanáig! És nem akartam végighallgatni azt, hogy ő elmondja, ő nem is akart SS lenni, de neki muszáj volt, mert a gyár meg stb... Az SS Aufseherineket kétféleképpen toborozták. Toborozták úgy, hogy ahol elhatározták, hogy a gyárnak munkaerőre van szüksége, és Häftlingeket visznek oda, mint bennünket is, ezrünket, Allendorfba, a Dinamit AG muníciógyárba, ott megjelent egy SS, még mielőtt megérkeztek a Häftlingek, és a gyárban toborzást tartottak. Előadta, hogy ide most akkor Häftlingek jönnek, meg kell szervezni a felügyeletet, és aki úgy gondolja, az dupla fizetést, ruhaellátást, nyaralási

kedvezményt kap, szóval rengeteg minden előnyben részesül, és ha úgy gondolja, akkor önként jelentkezhet Aufseherinnek. Mindenesetre az mindig úgy volt, hogy a gyár részére meghatározták azt, ha jön ide 1000 nő, akkor, x Aufseherint a gyárnak ki kell állítania. Tehát a jelentkezés, hogy valaki SS legyen, az önkéntes volt. Nem azt mondták, hogy neked SS-nek kell lenni. Ez volt az egyik módja. A másik módja meg az volt, hogy valahonnan már meglévő SS-eket hoztak oda hozzánk, hogy felügyeljenek ránk. Egyébként Ravensbrückben volt az Aufseherinek kiképzőtábora. Tehát, ha valaki mégis azt mondta, hogy SS leszek, akkor azt egy hétre elvitték Ravensbrückbe, és megtanították, hogy hogyan kell bánni a foglyokkal.

1945 után

Én 1945. november 4-én jöttem haza a deportálásból. Szerencsére akkor összeszedett engem az édesanyám testvére, akinek a férje Érsekújvárott volt körorvos, és aki így a család romját megpróbálta ott összegyűjteni, merthogy akkor beteg lettem, és 1947-ig kvázi elő se jöttem. Mindenféle bajom volt. Akkor hazajöttem Debrecenbe, s egy hét alatt férjhez mentem. Az ezer nő rabtársam közül, akikkel én Allendorfban voltam, 1990-ben 550 címet tudtunk összehozni, és 300-an ott is voltunk Németországban, az úgynevezett „Találkozások Heté-n”. 2000-ben még 24-en tudtunk találkozni, itt nálam, a Váci utcában. Mind a 24 pesti volt. A következő fordulónál, 2005-ben 11 embert tudtam összeszedni az egész országból. Most, amikor megnyílt a kiállításom Pesten is (2009), és végül is fel kellett (volna) mászni hozzá három emeletet, mert nem készült el a lift, elővettem a névsort és mindössze egy embert találtam alkalmasnak erre a feladatra. Mindenkinek szoltam, és mindenkinek mondtam: „Tél van, csúszik, rossz idő van, három emeletet kell felmászni, csak akarom, hogy tudd, hogy van a kiállítás, ne gyere el.” Egy volt, akinek azt mondtam: „Gyere el!” Túl vagyunk a nyolcvanon.

Ehhez persze kell egy kotlóstyúk természet. Én mindenhol tudatosan gyűjtöm az embereket. Tehát a legrégebb csapatom az osztálytársaim. A másik csapatom a lágertestvéreim. Van egy Metalimpex csapatom, mert ott is dolgoztam. Van egy Nádex-Ágker csapatom, mert ott is dolgoztam. Akkor van egy olyan csapatom, amit Béla napján hívok össze, a férjemtől örököltem őket, mert Pusztai Bélának hívták. A férjem már 61 éves korában meghalt és a kedves kollégáit, akikből hárman maradtak

mostanra, azokat minden Béla-napkor összehívom. A férjem születésnapján pedig összehívom az ő családját. Ezeket a közösségeket tartom össze.

A sorsnak csak humoros oldala van – szoktam mondani – és csak fricskái vannak ugyebár. 1945 után nagyon lelkes kommunista lettem, mert hisz' a kommunizmusban ez a lényeg, hogy szüntessük meg az osztálykülönbséget, minden ember egyforma, hurrá! Én azt hittem, hogy megváltom a világot: most rendet csinálunk, felépítjük az új Magyarországot, ahol minden ember egyforma, mindenkinek egyforma jogai vannak. Mi lesz itt, emberek! Én akkor életem egyik legboldogabb korszakát éltem. És akkor, 1947-'48-ban jön velem szembe Debrecenben Fürst Matyi bácsi, lóg az orra a földig. „Matyi bácsi, mi baj van?” Hát azt mondja a Matyi bácsi: „Én úgy gondoltam, hogy nem várom meg, míg kitelepítenek, hanem kiköltözöm.” És ez valami rettenetes volt. Ugyanis rájöttem, abban a másodpercben rájöttem arra, hogy ha az én apám meg az én anyám él, akkor én most költözöm, vagy megvárom, amíg költöztetnek.

Nem tudom kellő szavakkal ecsetelni, hogy ne legyen komikus: összedőlt a világom – akkor utoljára. Ugyanis azóta már semmiféle illúzióm nincs. Tehát az én számomra az utolsó szalmaszál volt, amibe kapaszkodni tudtam, minekutána végigcsináltam Auschwitzot, elvesztettem a szüleimet, elvesztettem minden illúziómat, elvesztettem a hitemet, mindent elvesztettem. És ahogy ott álltam szemben Matyi bácsival, elvesztettem a hitemet ebben a szép, új Magyarországon is! Ugyanis annak a szegénynek, akit deportálnak, teljesen mindegy, hogy most Németországba deportálják, vagy Biharröcsögére kell elmennie. Épp úgy elvesznek tőle, éppúgy megint nem ember, éppúgy megint sárba tapossák, és éppúgy megint megalázzák. Nem azért, mert bármit csinált, hanem azért, mert ennek, vagy annak, vagy amannak született. És akkor hol vagyunk, kedves elvtársaim? Ott vagyunk, ahonnan elindultunk. Hát akkor miben bízunk, ugyebár? És miben reménykedjük? Erről van szó. És akkor folyton csak szemben álltam a tükörrel, és nagyon leköptem magam, mert annyi bátorságom sose volt, hogy azt a szép piros tagkönyvemet megfogjam, kicsapjam az asztalra, és azt mondjam, hogy: „Elvtárskáim, én nem ilyen lovacskát akartam.” Azért ennyi eszem volt, hogy ezt nem tettem meg.

Feltétlenül el kell mondanom azt, hogy véleményem szerint, a legkapitálisabb tragédia, ami az emberiséggel történik – és úgy érzem, hogy különösen vonatkozik ez Magyarországra –, az a tudatlanság. A kellő ismeretek hiánya. A német gyerekeknek el szoktam mondani azt, hogy rettenetesen szeretek minden mitológiát. Nagyon szeretem a német mitológiát is! Elég sokat olvastam belőle. És rettenetesen tetszett nekem mindig is az, hogy a német mitológiában a mennydörgést és az istent, aki a vihart csinálja, úgy hívják, hogy Donner. Donnert mindig úgy ábrázolják, hogy van egy nagy nyelű fakalapács a kezében, megcsavarja a feje fölött azt az óriási kalapácsot, odaüti a földre, és akkor mi itt lenn a földön azt halljuk, hogy dörög és villámlik. Ha leüt, akkor ott lesz a villám. És ezt azért szoktam elmondani a német gyerekeknek, mert ugyebár az én unokáim – meg ők is biztosan – négy vagy öt éves korukban megkérdezték a szüleiket, hogy mi ez a villámlás. És ezeknek a gyerekeknek az ük-ük-ük őseik még azt mondták akkor az unokáiknak, hogy Donner csavarja a kalapácsot és üti a földet. És ha most nektek mondanák azt, ugyanezt a történetet, akkor a legjobb esetben nevetnétek. De a ti őseitek, az ük-ük-ük ükök, azok még ezt hitték. Mert nem voltak ismereteik, mert nem tudták, hogy van elektromosság, amit ti már mikor iskolába se jártatok, ti már tudtatok. Pontosan tudtatok, hogy keletkezik a vihar, hogy lesz dörgés meg villámlás. De ők még nem, tudták.

Körülbelül erről van szó. Nincsenek ismeretek. Egy olyan embernek, akinek nincsenek ismeretei, mindent be lehet magyarázni. Nincsenek ellenérvei, akármilyen hülyeséget mondok. Elhiszi, mert hisz' nincs más, nincs mire támaszkodni. És minden félelemnek és minden gyűlöletnek ez az alapja. A félelem és a gyűlölet iszonyatos összefüggése az, hogy nincsenek ismereteink. Én nagyon nagyra tartottam János Pál pápát, mert ő próbált azért valamit ezen a vonalon csinálni. Ez a bizonyos gyűlölet, félelem, másság, ennek a megítélése – ezek sokkal mélyebben gyökerező dolgok. Nagyon szellemesen csinálják azt Németországban, hogy a mi bőrfejüknek megfelelő barnaingeseket – akik azért ott is vannak – nem zárják be, s nem büntetik meg, ellenben fél évre, egy évre, valamennyi időre, beosztják őket holokauszt emlékhelyekre munkatársnak. És aztán, ha ott az ismereteket megszerezték, néha még az is előfordul, hogy megváltoztatják a véleményüket. Azért mondom, hogy néha, mert ezek sokkal mélyebben ülő dolgok. Mindenféle egyéb oka is van. Na, de a németek csináltak statisztikát arról, hogy az ő bőrfejük, azok

nagyrészt sikertelen emberek. Valamiért nem fogadja be őket a közösség, vagy a képességeik nem olyanok, és valamit ezzel kívánnak kompenzálni. Ez, azt hiszem, egy bizonyos fokig rendben is van. De nem minden bőrfejű idióta. Egyáltalán nem. És főleg nem vonatkozik ez a mindenkori magyar szélsőjobboldalra. Meg vagyok róla győződve, hogy nagyon sok igen jó képességű, igen jól tanult és széles látókörű ember van köztük, és ez annál fájdalmasabb, mert nem lehet rájuk fogni azt, hogy azért csapódott ide, mert nem boldogul, vagy mit tudom én, micsoda. Nem tudom megtalálni a kulcsot ehhez. Nem tudom megtalálni, és nem tudom mondani, hogy mit kellene csinálni.

Pedig nagyon nagy tapasztalatom van 2004 óta – az már hét év! –, hogy hogyan kell beszélni gyerekeknek a holokausztról. Mindig nézem a szemüket, és amikor úgy látom, hogy már unják, akkor megpróbálom gyorsan befejezni és abbahagyni. Tehát addig beszélek, amíg a szemükön látom, hogy velem jönnek és elfogadják azt, amit mondok. Nem tudom elképzelni magam egy ilyen szituációban, ahol csak négy vagy öt olyan gyerek ül velem szemben a padban, akiről pontosan tudom, hogy holokauszttagadó például. Mit tudok vele kezdeni én, aki a teljes családját Auschwitzban vesztette el? Mindig rettenetesen nehéz azt a pontot megtalálni, de azt hiszem, hogy még eddig nagyjából sikerült, ameddig érzem azt, hogy hiteles vagyok, amíg érzem azt, hogy nem kételkednek abban, amit mondok. Mert talán sikerült olyan módon elmondani, hogy azt el lehessen fogadni. Mit csinálok akkor, hogyha megrögzött holokauszttagadók ülnek velem szemben egy iskolában? Azt is nagyon pontosan tudom, az unokáimnál tanultam meg – úgy szoktam mondani, hogy fodrosra beszélhetem a szájam szélét –, a kortárs befolyást nem tudom legyőzni. Mert azt, amit a mellette ülő gyerek mond az iskolában, azt megfellebbezhetetlen mintaként fogadják el, odáig menően, hogyha ez a kislány már lefeküdt valakivel, és az a kislány is már lefeküdt valakivel, akkor az én unokámnak is le kell feküdnie valakivel azért, mert a kortárs befolyás az olyan. És én hiába mondom azt; „az istenért, gyermekem, nem kell 16 évesen lefeküdni még senkivel”. És ez minden egyéb dologgal így van.

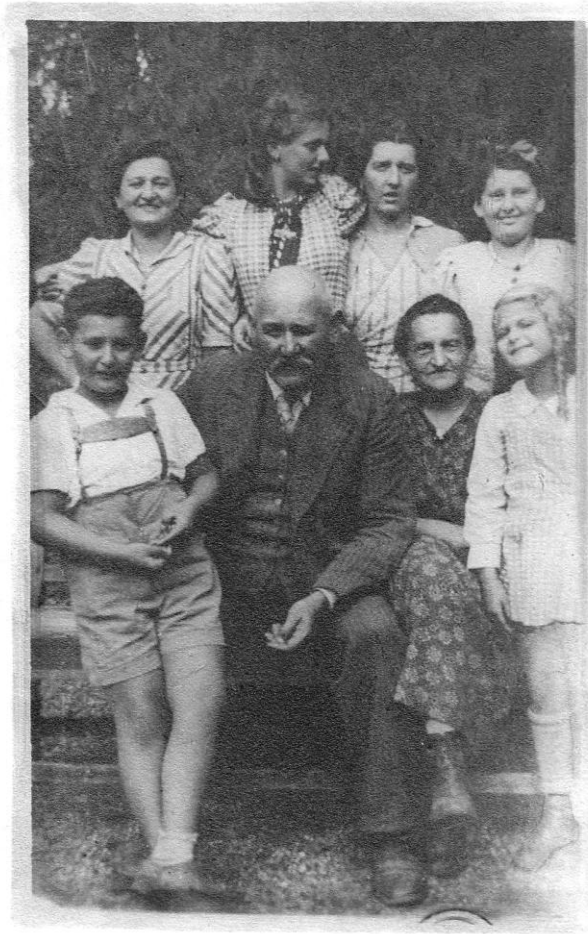
1944-re én már tudtam az élet alaptörvényét, amit most is tudok, és amit azért megpróbálok átadni a lányomnak, hogy minél kevesebb csalódás érje az életben. Mert az élet alaptörvénye az, hogy az ember egyedül születik, egyedül hal meg, és

közben is mindig egyedül van. Kettesben is lehet egyedül lenni. Nagyon sok emberrel körülvéve – ahogy én megszerveztem és szervezem még ma is az életemet, hogy nagyon sok ember legyen körülöttem – lehet egyedül lenni. Mert amikor valamit, ami rettenetesen fontos, el kell dönteni – egyedül kell dönteni. Senki nem tud tanácsot adni. Hogy az ember ezt a bizonyos született magányát felismeri-e vagy sem, meg tudja-e vele békélni vagy sem, ideig-óráig meg tudja-e osztani valakivel vagy sem – maga alakítja. De azért itt hátul és legbelül tudni kell, hogy minden fontos dologban és minden alapvető dologban az ember magányos, mert egyedül van. Vannak az embernek olyan periódusai az életében, amikor azzal áltatja magát, és el is tudja hitetni magával azt, hogy nincs egyedül, és valahogy megosztja ezt.

Eredendő bűn nincs, nekem ez a véleményem. Ugyebár, mert én nem lehetek felelős azért, hogyha a nagyapám rablógyilkos volt. És megint odaértünk a holokauszthoz. Mert ha én tudom, hogy a nagyapám rablógyilkos, akkor is a világ legnehezebb dolga kimondani azt, hogy az én nagyapám rablógyilkos volt, de valahol mégiscsak tudni kell, és ki kell vele békülni. Szóval, majdnem ilyen dolog, mint valamelyik vallás vagy vallások szerinti bűn, amit az ember hoz magával, holott nem hoz. Majdnem ilyen ennek a magánytudatnak a feldolgozása. Feldolgozom, nem dolgozom fel. Végül is nézzünk magunkba! Na, és ezt próbáltam a lányommal is megértetni, mivelhogy mindenben az ellentétem. Mindenkit szeretnék megóvni a sérülésektől. De nem születhet az ember 85 éves élettapasztalattal. Végig kell járnia azt az utat, hogy tudja, hogy az életben mi fontos, és mi nem fontos, és mitől kell kétségbeesni – semmitől! – és mit kell csinálni. Azt megkeresni, amitől az ember úgy érzi, hogy örülni tud egy kicsit. Azt.

Mindig kell valamiért lelkesedni, vagy mindig azzal kell áltatnom magam, hogy talán csinállok valami hasznosat. Ez ugyanabból a forrásból ered, onnan fakad. Azt gondolom, hogy ameddig tudom járni a számat, meg tudok néha írogatni, addig talán használok ezzel – ha ki nem ábrándulok belőle, mint a Fürst Matyi bácsival való találkozáskor a kommunizusból. Úgy gondolom, hogy addig csinálni kell, és remélem, nem kell megélnem azt, hogy ebből is ki kell ábrándulni. Mert az embert a hite teszi boldoggá, és valamiben mindig hinni kell.

Fényképalbum

Fénykép címe:	A Fahídi és a Weisz család egy része a „Nagytyán”
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Mezőnyárad környéke („Nagytyanya)
A fénykép készítésének éve:	1939.
Kulcsfigurák:	Weisz Alfréd. Weil László

E kép azon a bizonyos Nagytanyán készült, ami Mezőnyárad, Mezőkeresztes Mezőnagymihály, Mezőcsát által határolt, vagy ennek a környezetében lévő területen volt. Erről eszembe jut a régi, ógyallai tanyánk (*ma: Szlovákia*) verandája, ami körben köröskörül tele volt aggatva kanári ketrecekkel. A kanárik, azok minden zajra elkezdtek énekelni. Ha az ember bekapcsolta a rádiót, akkor is, mint az őrültek elkezdtek énekelni. Leírhatatlanul gyönyörű volt!

Egymás után sorban, fent, balról jobbra látható először is édesanyám testvére, Hédi. Na most, Hédi néném mellett állok én. Ez, aki annyira nem fotogén, és minden fényképen grimaszt vág, ez az édesanyám. Az első sorban áll a Lackó nevű unokatestvérem, utána az utolérhetetlen Weisz Alfréd nagyapám, majd Grósz Ernesztina nagyanyám, és aztán Gilike, a húgom. Édesanyám volt a legidősebb lány,

és egyáltalán a legidősebb gyermek. Az utána két évvel következő lánytestvér volt Hédi. Ennek a Hédinek volt a férje dr. Weil Géza, aki ebben az időszakban, amikor a kép készült, 1939-ben, Majcihofban volt körorvos. Majcihof, az Érsekújvár–Nyitra, valahol az a környék. Két gyermekük volt. Az egyik Lackó, a másik, aki a fenti sorban, a másik oldalon, jobb szélén áll, Gertike névre hallgatott. Lackó 13 éves volt 1944-ben, tehát itt lehet akkor 8-9 éves.

Ez egy szörnyűséges történet! Ennek a két gyereknek a szülei ott maradtak Trianon után is Csehszlovákiában, pontosabban Szlovákiában (*1939-től Szlovákia*). Ott már 1942-ben kezdték ugyebár összeszedni a zsidókat. Lackót és Gertikét 1944-ben az apjuk átmentette Magyarországra. Én nem tudom, hogy tudom-e kellőképpen azt ecsetelni, hogy micsoda összeköttetés és mennyi pénz kellett ahhoz, hogy a német bábállamként működő Szlovákiából két kiskorú gyereket át lehessen hozni Magyarországra. És amikor ez történt 1944-ben, akkor két hét múlva bejöttek a németek Magyarországra. Mi a családban, ahogy mondtam, magyarul és németül beszéltünk, ezek a gyerekek a szép, jó palóc magyart beszélték, mert hisz' ott, a Felvidéken ezt beszélik. Bejöttek a németek. A két gyerek nagybátyjának itt Pesten volt lakása. Máig is megmagyarázhatatlan módon, leengedte az utcára ezt a kisleányt, Lackót, aki ha kinyitotta a száját, rögtön lehetett hallani, hogy palóc kiejtéssel beszél. A gyerek lebukott. Összeszedték a németek az utcán, hisz' akkor már minden másodpercben igazoltattak. Elvitték Kistarcsára. 13 éves volt. Kistarcsáról meg tudta szervezni azt 13 évesen, hogy egy levelezőlapot írjon: „Gyertek értem, hozzatok sok pénzt!” Mire odaértek, elvitték. 13 éves volt. Nem volt sansza arra, hogy életben maradjon.

Talán látszik a képen, hogy nekünk 18 éves korunkig, édesanyámnak is, nekem is és szegény Gilikének is magas szárú cipőben kellett járnunk télen, nyáron; ha 130 fok hőség volt, mi akkor is magas szárú cipőben jártunk, mert mindnyájan lúdtalppal születtünk. Ez a nagymama, akire aztán most tényleg nagyon hasonlítok, ez púpos volt. De ő született púpos volt. És azt a bizonyos gerinc rendellenességet, amit, gondolom, ő is valamelyik ősétől örökölhettek, mindannyiunknak továbbadta. Az összes nőnemű utódjának továbbadta, tehát anyámnak, Hédinek és nekem is. És az is nagyon érdekes, hogy pontosan egyforma gerincferdülésünk van mindannyiunknak! Én gyerekkoromban gipszágyban aludtam és előbb ismertem a Klapp-módszert – úgy hívták azt a gyógytornát, amit csináltam –, mint az ABC-t. Édesanyám Czinner professzorhoz járt fel ide Budapestre, az volt akkor a nagymama ortopéd szakorvos. És ennek ellenére, mire megöregedtem pontosan ugyanaz a kényszertartás, ugyanaz a gerincferdülés! Pedig végigtornáztam az egész életemet.

Fénykép címe:	Otthon, nyuszikkal
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1940-es évek eleje
Kulcsfigura:	Fahídi Éva

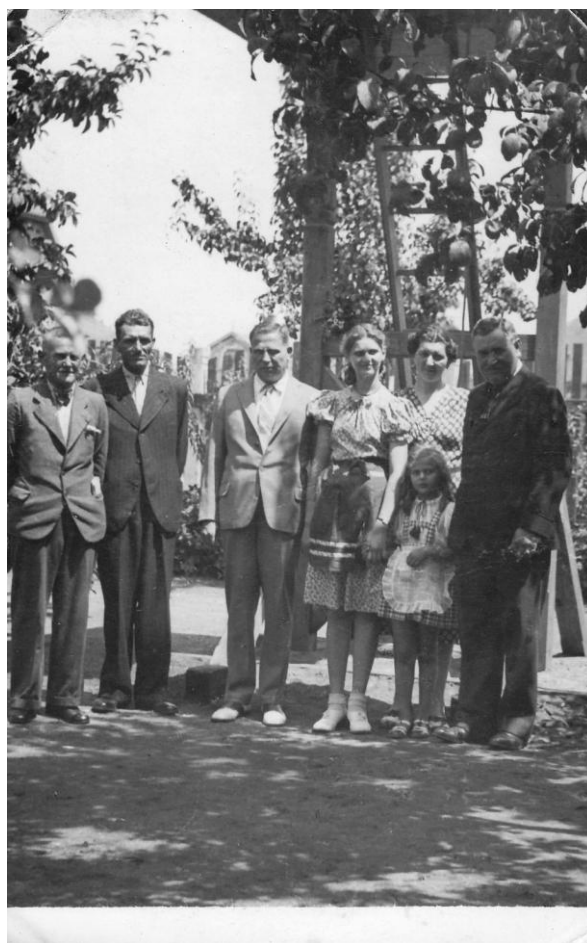
Ez a mi kertünk Debrecenben, nyilvánvalóan a homokozó lehet, mert hisz' ülünk meg térdelünk itt a homokban. Hátról bal szélén a nálamnál nyolc évvel idősebb Boci nevű unokatestvérem. Azért Boci, mert őt úgy hívták tisztességesen, hogy Fahídi Anna Borbála, és a Borbálából lett a Boci. Rettentően hasonlítunk, ha a végén összenézzük ezt a három arcot. Nyolc évvel volt idősebb, mint én, és én nyolc évvel voltam idősebb, mint a húgom. Aki grimaszol, az édesanyám. Aztán egy barátunk, és akkor mi ketten a húgossal. És mivelhogy nekem száz angóra nyuszikám volt – mert rettentő nagy divat volt akkor az angóra fonál, meg az angóra kalap –, nyulakat tartunk a kezünkben. Ezeket a kedves állatokat magam is gondoztam. Minket elég tevékenyre neveltek, és legfőképpen arra, hogy mindenféle munkát, amit az ember a kezével végez, azt becsüljük meg. Meg is becsültük. És én ma is nagyon sokra tartok mindenféle manualitást, mindent, ami kézzel készül. Szerencsére az egyik unokám ilyen.

Fénykép címe:	Unokatestvéremmel és húgommal
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1940-es évek eleje
Kulcsfigura:	Fahídi Tamás

Itt állunk a bejárati ajtónk előtt Debrecenben, saját házunkban, és a hölgy, aki rajtam kívül a képen látható, az a húgom, unokatestvéremmel a másik oldalon. Unokatestvérem édesapám egyik fivérének, Fahidy Hermannak a fia, Fahidy Tamás. Tomi Vegyész lett, 1956-ban ő volt a Vegyipari Egyetemnek Veszprémben az idegen nyelvű rádióbemondója, mert hogy ez is Fahídi; olyan nyelven beszél, amin akar, és ő volt a Veszprémi Egyetem forradalmi rádiójának szpíkere. Fogta magát, kiment Kanadába, folytatta a tanulmányait, levizsgázott, végül is a kitchener-i egyetem dékánja lett, és van neki most Amerikában kettő darab Fahidy nevű fia, négy unokája, és még mindig a tudományának él. Nagyon kis tudós gyermek, a képen is látszik. Gilikének pedig látszik, hogy mondták: „Húzd ki magad!” Szépen kihúzta magát. Egy év van a két gyerek között, ő '33-ban született, Tomi '34-ben.

Tomi apja munkaszolgálatos volt. Az anyja bűbájos teremtés volt, zongoratanárnő; soha nem fog kiderülni, hogy hogyan, de Pestről deportálásra került, holott valamiféle zsidó házban, vagy csillagos házban bujkált. Lehet, hogy egy olyan alkalommal, mikor lehajtották őket az udvarra, akkor vitték el. És nem a Duna-partra vitték. Bár az is lehet... Szóval eltűnt az anyja, az a dolog lényege. Valamiképpen ez a gyerek teljesen egyedül maradt, és bekerült egy árvaházba itt Pesten, de nem a Sztéhlo gyerekek közé. Az apja jött haza a munkaszolgálatból, és ott az árvaházban valahol megtalálta teljesen eltetvesedve, lesoványodva, meg kiéhezve.

Fénykép címe:	Édesapám haranglábat ad át
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1942
Kulcsfigura:	Fahídi Dezső

Na, ez a kép 1942-ben készült; az még egy elviselhető év volt ugyebár, mert milyen jó, ha az ember nem tudja, hogy mi vár rá... A Szoboszlói úton volt egy elemi iskola, mégpedig hogyha kifele mentünk Hajdúszoboszló irányába. Ott volt... már nem emlékszem rá, hogy mi volt pontosan, csak azt tudom, hogy kérték apámtól, építsen nekik egy haranglábat, mert a harangot már valahogy megszerezték. És mi itt állunk a harangláb alatt. Baloldaltól a harmadik édesapám, mellette állok én a kishúgommal, Gilikével. Én nem tudom, hogy ezek iskolai tanárok-e. Lehet, hogy egy iskoláról van szó, és ezek, akik itt állnak, tanárok.

Fénykép címe:	Kézimunka a Nagytanyán
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Mezőnyárad környéke („Nagytanya”)
A fénykép készítésének éve:	1936 körül
Kulcsfigura:	Fahídi Emma

Ez a kép Nagytanyán készült. Emma édesapám legfiatalabb testvére. A budapesti gettóban élte túl a holokausztot. Ő is örökké kézimunkázott. Náluk mindig mindenki örökké kézimunkázott! És ez a nagy leányzó az én húgom, Gilike. De itt még egészen kicsi.

Fénykép címe:	Vendégségben
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1940 körül
Kulcsfigura:	Kardos Mátyás

Ez a kép nem a kertünkben készült, az biztos. Nem nálunk van. Valószínűleg Kardoséknál készülhetett, mert mintha Kardos Matyi bácsi lenne látható a fotón. Édesapámnak két nagyon jó barátja volt Debrecenben. Az egyiket úgy hívták, hogy Kardos Matyi bácsi, a másikat úgy hívták, hogy Kálmán Pál. Matyi bácsinak drogériája volt valahol a Piac utcán, Pali bácsi az meg valamelyik bankban volt tisztviselő. Kardos Matyi bácsi és Kálmán Pali bácsi biztos, hogy egy hónapban kétszer nálunk vacsorázott. És nagyon hosszú ideig mindkettő agglegény volt. Ez a Kardos Matyi bácsi aztán megnősült, és elvette ezt a nénit, bal oldalt, aki itt még túltesz egyébként sem szűken kimért terjedelmén, mert éppen szoptatott. További sorsukkal kapcsolatban bizonytalan vagyok. Én is itt ülök, jobbról a másodikként, a felismerhetetlenül grimaszoló személy megint csak édesanyám, az előtérben pedig Gilike látható.

Fénykép címe:	Bérmálkozás a Svetitsben
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1940/1941
Kulcsfigura:	Vágó Mária

Ez a fotó a „zárdában” (*katolikus leánynevelő intézetben*) készült Debrecenben, mégpedig a húgom bérmálása alkalmából. Mivel a 9-10 éveseknek kellett bérmálkozniuk, feltehetőleg 1940-'41-ben készülhetett a kép. Az igazgatónkat úgy hívták, hogy Mellau Márton. Ő van középen, mellette áll jobbra fejsmagasságban Gili. Barátnője, Vágó Marika pontosan az igazgatónk felett látható.

Vele kapcsolatban van egy történetem. 2004-ben, vagy 2005-ben külföldön voltam, majd amikor hazaérkeztem, bekapcsoltam az üzenetrögzítőt, és négyen vagy öten mondták, hogy: „Éva! Az újságban hirdetés volt, és az állt benne, hogy keresem Debrecenből Gilike nővérét, akiről tudom, hogy él, de nem tudom, hogy hívják...” Egy telefonszám, aláírva, Anna Prior. Kiderült, hogy ez egy ausztrál szám. Hívtam a számot, s aki felvette, az azt mondta, hogy „igen, de hát az Anna nincs itthon, mert elutazott Európába”, és ekkor meg ekkor jön meg.

Tehát a dolog lényege az, hogy kiderült, Gilike barátnőjéről, Vágó Marikáról van szó, aki most Anna Prior néven él Ausztráliában. Neki a papája a vízműveknél volt főmérnök, vagy valami ilyesmi, és amikor egy koholt perben az ötvenes években meghurcolták, Marikának az édesanyja effektíve megbolondult, nem bírta ki. Marika is valamiért jártatta a száját, így börtönben ült. Volt egy nagyszerű testvére, aki muzeológus lett. Marika meg Gilike nyolc évvel voltak fiatalabbak, mint én, Vágó Marikának a nővére olyan 3 évvel lehetett fiatalabb nálam.

Az egész család egy hallatlan, nagyszerű família volt. Valamiféle művészi hajlam is lehetett bennük, mert még a Feszty-körképénél is közreműködött egy rokona, Vágó Pál, és bele is festett egy-két családtagot állítólag. Én is láttam néhány művét fent a Várban, a Magyar Gyűjteményben. Tehetséges, nagyszerű család volt. Végül is, szerencsétlennek szinte mindenkije meghalt, jobbára csak távolabbi rokonai maradtak, unokatestvérek. Például Eszter nevű nővérenek a fia, az maradt meg, akinek azóta már családja is van. Summa summarum, ő átjött Ausztráliából, és keresett engem. És én éppen nem voltam itthon. Ez akkor derült ki, amikor hívtam azt a telefonszámot. Végül is, két évvel később még egyszer átjött Ausztráliából, igazán csak azért, hogy velem találkozzon. Ez valami olyan megható volt, hogy azóta nagyon jó barátok vagyunk.

Fénykép címe:	Gimnáziumi tornavizsga
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1940/1941
Kulcsfigura:	Fahídi Éva

Ez is egy gimnáziumi tabló 1940-'41-ből, amikor is V. vagy VI. osztályosok voltunk. 28-an voltunk az osztályban, vagyis 28-an érettségiztünk. Hát ez egy nagyszerű kép! Mondanom se kell, hogy itt vagyok hátul középen, mivel én voltam a legmagasabb az osztályban. Újlaky Andrea következett utánam magasságban – felül, jobbszélén látható –, meg Bardócz Éva, de ő később érkezett hozzánk. Fűzes Erzsébet hátul bal oldalról a második. Mellette, tehát a bal szélső Somlai Márta. Bal szélső alulról Oláh Éva. Bal szélén középen Csibe. Ez a Csibe az, aki végigcsinálta velem az egész deportálást, Auschwitzot Allendorfot, mindent. És Selmeczi Kuttyuska, szegénykém, lent középen. Nagyon tehetségesen tudott rajzolni! Ő volt az első, aki meghalt közülünk Debrecenben.

A kép egy vizsga bemutatón készülhetett, amit szüleink lelkes tapsa közepette hajtottunk végre az iskola udvarán. Valószínűleg egy tornavizsga lehetett. Látszik is, hogy a hátunk mögött már áll a következő csapat. Párta van a fejükön, ha jól látom. Ezek is biztos előadtak valamit. A mi kezünkben buzogányok vannak, és valami csodával határos módon sikerült elérnünk azt, hogy egy enyhe, könnyű kis pöttyös, flokon ruháskában vagyunk, de azért köténnyel kellett végrehajtanunk a gyakorlatot. De legalább nem kellett abban a rettenetes egyen-tornaruhában csinálni, ami tényleg rettenetes volt.

A zárdában ugyanis mi úgy tornáztunk, hogy a tornaruhánk olyan volt, hogy fent volt rajtunk egy ujjas vászoning, aminek négyszögletes kivágása volt, épphogy belefért a fejünk. Ezt követően volt rajtunk egy vastag szövetből készült szoknyanadrág, és annak a szoknyanadrágnak volt egy klott bélése, ami olyan belső nadrágba végződött, aminek gumival össze volt húzva térdünkön a szára. Ebben tornáztunk. „Nagyon kényelmes” volt.

Fénykép címe:	A család
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen (Szipál Márton műterme)
A fénykép készítésének éve:	1930-as évek vége
Kulcsfigura:	Fahídi Éva

Ez egy családi kép, amit nagyon nem szeretek, de hát sajnos nincs más a szüleimről tulajdonképpen. Édesapámról egyáltalán nincs másik fényképem, édesanyám meg mindenütt grimaszol. Hogy ez mért van, nem tudom. De soha az életben ilyenek nem voltak. Ha behunyom a szeme, és gondolok rájuk, nem ilyenek. Agyonra vannak retusálva. Mi is. Nekünk, gyerekeknek azonban kevesebbet árt.

Fénykép címe:	Gilike húgom a tánciskolában
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1937
Kulcsfigura:	Fahídi Terézia Ágnes (Gilike)

Debrecenben, a Piac utca és a Miklós utca sarkán volt az Apolló mozi, amellelt volt a Jobst, vagy Jost cukrászda, és mellette Perczel Karola néni „mozgásintézménye”. Abban a mozgásintézményben nagyon sokféle dolgot lehetett ám csinálni. Például balettezni, és lehetett csinálni azt, amit nem volt szabad a „cucilizmusban” (szocializmusban) később kimondani, azt a bizonyos „mozgásművészetet”, amire kitalálták akkor, hogy „ritmikus sportgimnasztika”, vagy micsoda. Pedig az mozgásművészet volt, kétségkívül! Ezt a zseniális Perczel Karola néni találta ki Magyarországon, és egy olyanfajta mozgáskomplexum volt, ami egyben bármiféle gyógytornarendszerbe beleillett. Én alapvetően a gyógytornában voltam érdekelt.

A legelső gyógytornászrendszert, ami szerint dolgoztak, azt úgy hívták, hogy Klapp-módszer, egy most már körülbelül százéves módszer, aztán azóta persze van nagyon sokféle. Én mindegyiket végigtornásztam, és mindegyikbe remekül beleillett ez a bizonyos mozgásművészet, amit átadott Karola néni Berczik Sárának. Berczik Sára volt a lánya. És Berczik Sára egy egész Magyarországra szóló mozgalmat fejlesztett ki ebből. Az én életemnek egy lényeges részét ez a fajta mozgásrendszer töltötte ki, ettől voltam boldog. És ez a kép ugyancsak egy vizsgaelőadás, amit a kicsik csináltak Perczel Karola néninél. A húgom nem tudom, mennyi idős volt ekkor, olyan 3-4 éves lehetett. Ez a tütü, ami rajta van, meg ez az egész ruha otthon készült. Mert akkor általában minden otthon készült, és édesanyámnak különben is az volt a véleménye mindenről, hogy csak az az egy jó, amit ő csinál, meg ami otthon készül. Kivéve persze a Gizi néném által készített gyermekruhákat Pesten, a Fehérhajó utca 11-ben.

Fénykép címe:	Szalonnasütés barátokkal
Interjúalany neve:	Fahídi Éva
A fénykép készítésének helye:	Debrecen
A fénykép készítésének éve:	1943
Kulcsfigura:	Forbáth Péter

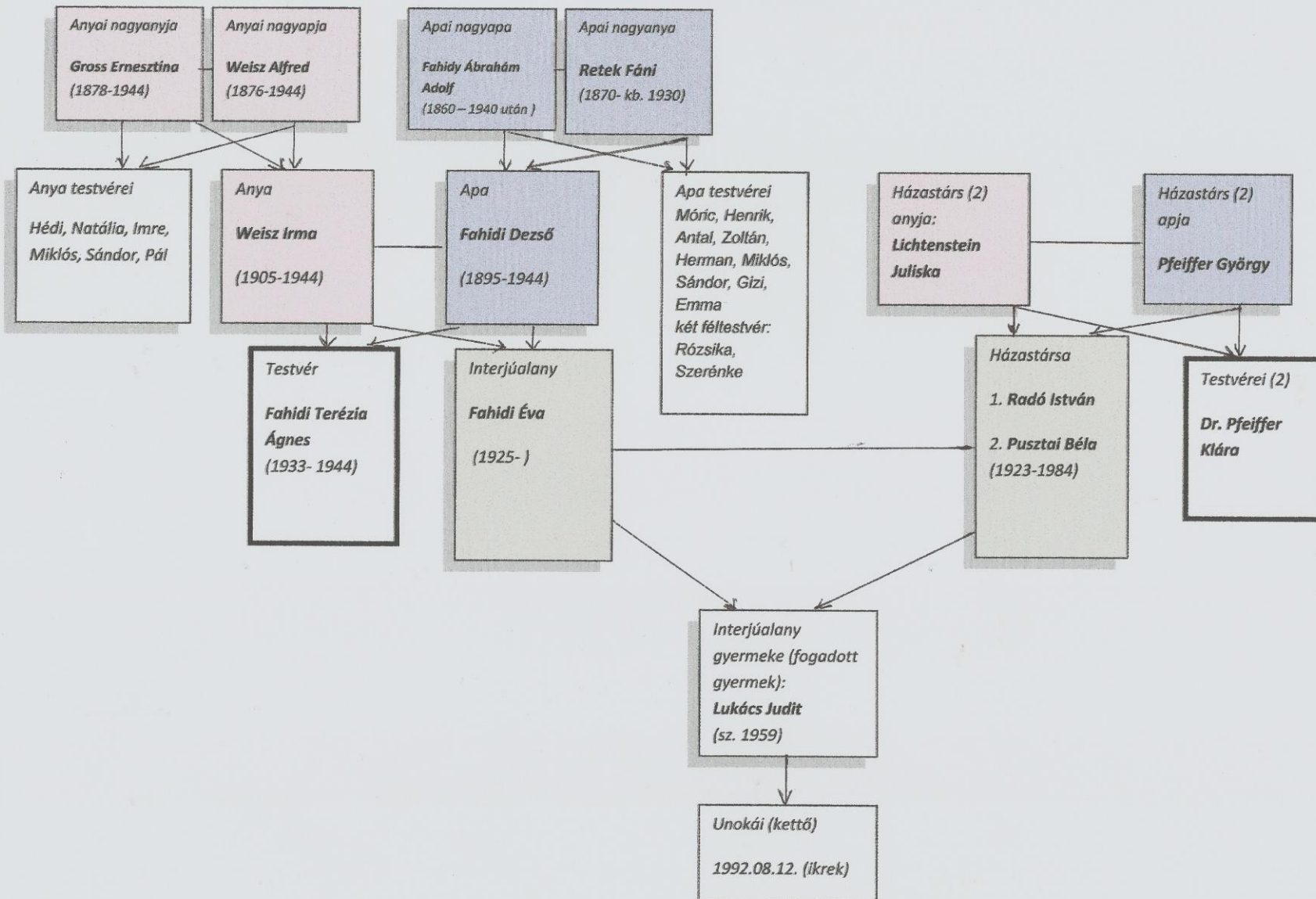
Ez a kép a kertünkben készült Debrecenben, a Szoboszlói úton. Két baráti család, a Fahídi és a Forbáth család látható rajta, szalonnasütés közben. A fiatalember fehér nadrágban bal szélén Forbáth Péter névre hallgat. Forbáth Péter ugyancsak a Lutyiba járt elemi iskolába, onnan kezdődött a barátság. Ő volt az, akivel Schmidt Mici nénihez jártunk német irodalmat tanulni. Na, szóval odajártam Péterrel; ő is lelkes híve volt a német irodalomnak, csakúgy, mint én. Az ő sorsa az lett, hogy deportálták, szintén végigcsinálta az egész mindenséget és felszabadult. Ők is '36-ban keresztelkedtek ki, mély meggyőződéses katolikus lett belőle. Jelenleg Kanadában, Torontóban praktizál orvosként. Az apja is orvos volt. Orvos dinasztia. Azt hiszem, már a nagypapa is orvos volt. Nekem Péter nagyon nagy barátom volt. Jártunk együtt Mici nénihez, aztán úgy összejött a család is.

Az ő apja van középen, a képen alatta hajlok ki éppen, bal szélén pedig a nagynénje látható. Aztán balra fehér gallérral az édesanyja. Tehát a Forbáth család: családfő, a mama, az idősebbik gyerek, Péter, aki velem egy idős és Ani, vagyis a testvére. Az anya testvérenek – Supri Évának – a lánya van bal szélén. Hátról volt ama híres-nevezetes nyúlól, melynek egyedeivel ott le vagyunk fényképezve egy másik képen.

Középen ebben a nagyon szép fehér betétes cipőben – ami most megint divat –, fehér ingben, fehér porcelánnadrágban, ez az én apám. Mellette, megint felismerhetetlen grimasszal, az édesanyám. Mellettük tálcát tartva, mondani sem kell, hogy Gilike, a húgom. Jobb szélén, fehér ingben a nyársát felfelé tartó fiú Hegedűs

Jancsi. Ő apám ügyvédjének a fia volt, egyidős lehetett Gilikével. Alatta látható a képen Forbáthné testvére, Supri Éva, akinek a lánya bal szélén van. Aztán Bocinak, az unokatestvéremnek a férje, Fuchs Lajos, fehér ingben. Bocinak a férje, akiről mondtam, hogy teljesen egyedülálló módon nem volt munkaszolgálatos, mert hiszen minden zsidó férfi munkaszolgálatos volt ekkoriban. Ő azért tudott otthon maradni, mert sánta volt, húzta az egyik lábát, merthogy gyerekkorában paralízises volt. Boci pedig legelöl ül a felfordított ládán. Látni is lehet, hogy mindenféle kacaton ülünk, ugye, ahogy ez ilyenkor lenni szokot

Családfa

Az interjúalany és családja

Interjúalany

Teljes név: Fahidi Éva
Születési hely és idő: Debrecen, 1925. 10. 22.
Hol élt még: Érsekújvár, Budapest
Iskolai végzettség: külkereskedelmi főiskola
Foglalkozás: külkereskedő
Nemzetiség: magyar
Vallás: római katolikus

Testvér

Teljes név: Fahidi Terézia Ágnes
Születési hely és idő: Debrecen, 1933.04.24.
Hol élt még: -
Halálzási hely és idő: Auschwitz, 1944.07.01.
Iskolai végzettség: elemi iskola
Foglalkozás: -
Nemzetiség: magyar
Vallás: római katolikus
Házastárs: -
Gyermekei: -

1. Házastárs (1947-től)

Teljes név: Radó István
Születési hely és idő: Debrecen, 1919.
Hol élt még: Bécs
Halálzási hely és idő: n.a.
Iskolai végzettség: n.a.
Foglalkozás: újságíró
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó
Szülei: n.a.
Testvérei: n.a.

2. Házastárs (1957-1984)

Teljes név: Pusztai Béla
Születési hely és idő: Budapest, 1923.
Hol élt még: n.a.
Halálzási hely és idő: Budapest, 1984.03.31.
Iskolai végzettség: közgazdasági egyetem
Foglalkozás: gazdasági igazgató
Nemzetiség: magyar

Vallás: zsidó
Szülei: Pfeiffer György, bankár
Lichtenstein Juliska
Testvérei: Dr. Pfeiffer Klára

Gyermeke

Teljes név: Lukács Judit (örökbefogadott gyermek)
Születési hely és idő: Budapest, 1959.05.01.
Hol élt még: Budapest, Kanada
Halálzási hely és idő:-
Iskolai végzettség: Zeneakadémia
Foglalkozás: zongoratanárnő
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó
Házastárs: n.a.
Gyermekei: 1992.08.12. (ikrek)

Apa

Teljes név: Fahidi Dezső
Születési hely és idő: Fehérgyarmat, 1895.
Hol élt még: Debrecen
Halálzási hely és idő: ismeretlen német munkatábor, 1944.
Iskolai végzettség: gimnáziumi érettségi
Foglalkozás: fakereskedő
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó
Testvérei: (Móric, Henrik, Antal, Zoltán, Herman, Miklós, Sándor, Gizi, Emma és két féltestvér: Rózsika és Szerénke)

Apai nagyapa

Teljes név: Fahidy Ábrahám Adolf
Születési hely és idő: Fehérgyarmat, 1860.
Hol élt még: Kassa
Halálzási hely és idő: 1940 után
Iskolai végzettség: négy elemi
Foglalkozás: szabómester
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó
Szülei: n.a.
Testvérei: n.a.

Apai nagyanya

Teljes név: Retek Fáni
Születési hely és idő: Fehérgyarmat, 1870.
Hol élt még: Kassa
Halálzási hely és idő: 1930 körül
Iskolai végzettség: n.a.
Foglalkozás: háztartásbeli
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó

Szülei: szabómester
Testvérei: n.a.

Anya

Teljes név: Weisz Irma
Születési hely és idő: Pozsony, 1905.03.10.
Hol élt még: Trencsény, Ógyalla, Debrecen
Halálzási hely és idő: Auschwitz, 1944.07.01.
Iskolai végzettség: leányfelsőiskola
Foglalkozás: háztartásbeli
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó (katolikus)
Testvér: Hédi, Natália, Imre, Miklós, Sándor, Pál

Anyai nagypapa

Teljes név: Weisz Alfréd
Születési hely és idő: Réce
Hol élt még: Ógyalla, Mezőkeresztes, Gelej
Halálzási hely és idő: Auschwitz, 1944.07.01.
Iskolai végzettség: n.a.
Foglalkozás: földbérli
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó (katolikus)
Szülei: n.a.
Testvér: n.a.

Anyai nagyanya

Teljes név: Gross Ernesztina
Születési hely és idő: Pozsony, 1879.
Hol élt még: Ógyalla, Mezőkeresztes, Gelej
Halálzási hely és idő: Auschwitz, 1944.07.01.
Iskolai végzettség: leányiskola
Foglalkozás: háztartásbeli
Nemzetiség: magyar
Vallás: zsidó (katolikus)
Szülei: (kereskedő)
Testvér: n.a.